

2016 чылдың август
11-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 64
(18797)

2016 чылдың
июнь 9
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электронпуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

СЫЫН МЫЙЫЗЫНЫҢ КЕЗИЛДЕЗИ ЭГЕЛЭЭН

«ан» сыын ажил-агыйының кол проравы Кюра Ахметович Агзаев дузалакчызы Алхазур Агзаев-биле ажил-агыйын чугаалажып турары.

рүнениң унитарлыг бүдүрүлгелер Бии-Хемниң Туранда сыын агаыйын тургускандан бээр ам чедип турар. Баштай Тыва Республиканың Чазааның деткимбиле Алтай Республиканың садып алгаш, ажилын куруг черден эгелээн-не.

ында «Туран» деп сыыннар ажал-агыйда ниитизи-би-О баш сыыннарны тудуп турар. Оң-биле чергелештир «Тыва-аалчыларына хундуктел чыа» туристерге таарымчалыг алдарны тургузар дээш, ооң кээринде аалчылар бажыңар дээр. Ооң тудуу бо айның чартында дооступ, ажыга кириериниң талазы-биле ары адакталы берген.

ышкаш сыын мыйызының азын ажыглап тургаш, кадык-а херек тускай ванналарны 15-тен хүлээп ап эгелей бээр. аң мыйызын ажыглап тургаш аң эмнерниң, барааннарның аң садыг черин база чоокку ажыдар.

ла бүгү ажилдарны шалып-торударына Алтай Республиканың чаладып келген бедик

мергежилдиг ажил-агый башкарыкчызы Кюра Ахметович Агзаевтиң ролю улуг болуп турар. Ол Россия Федерациясында сыын ажил-агыйларының кол ылгавыр демдээ, эталон төвү болуп, Усть-Коксинск районга ажилдап турган. Бүгү Россияның сыын ажил-агыйлыг коллективтериниң удуртукчулары ол черниң сыын ажаакчыларының, ажилды канчаар тургусканының бүгү-ле бар бедик арга-дуржулгазын ол черден үлегерлеп, өөренип ап турар.

— Сыыннарның бойдустан чаяап каан черлеринге хостуг-шөлзэн өзүп, немешсин дээш, ниитизи-биле 87 километр хем-чээлдиг тайга-даскыл черлерни бо чылдың төнчүзүнге чедир бо кажалаар ужурулгусу. Бо хүнге чедир ооң 56 километрин кажалап алдывыс.

Сыыннар айтып каан кызыгаарындан аңгыланып, ажа халый бербезин дээш, бедии 3 метр ажыг четкилик кылдыр кылган сывырын-дак демирлерни тускай чагыг езу-гаар Барнаул хоорайдан чагыдып алган бис. Шак ыңдыг четкилерни чеже-даа үе эртерге чаыска, харга дадарбас кончук быжыг сывырын-

дак демирлерден кылган. Мындыг арганы Тывада эң бир дугаарында ажыглап эгелээн-биле ол — деп, сыын ажил-агыйының улуг проравы Кюра Ахметович чугаалады.

Амгы үеде ажил-агыйда 640 сыыннарның 123-нүң мыйызын кезер, 126 мыйгак бар. Бир дугаар төрүүр аныяк мыйгактарның саны 183 баш четкен. Эрткен чылдың түңнелдери-биле 25 мыйгак бызаалары немешкен.

Кышкы үеде, хар-чам улгады бээр, сыыннарның немелде кемгерилгезинге ажыглаары-биле 195 га черде бедик сорттук суланы бо чылын тарып алган. Сыын мыйызының кезилдези бо хүннерде эгелээн. Баштай мыйызын кескен 4 сыындан ниитизи-биле 23,6 килограмм чиг этти алган. Ол дээр, бир сыынга хамаарыштыр ортумаа-биле алыр болза, 5,9 килограмм үнелиг чиг эт алдынганы ол. Ында ажил моон-даа соңгаар шак ынчаар сайзырап, сыыннарның саны 2 муң чеде бээр болза, «Туран» ажил-агыйы республиканың орулгалыг черлериниң санынче кирер.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Праймериз

ШОЛБАН КАРА-ООЛ МУРНАП ТУРАР

«Чаңгыс демниг Россия» партиязындан Тываның Баштыңының хуусаадан эрте соңгулдаларына киржир кандидатты тодарадырының талазы-биле баш удур бадылаашкына Шолбан Кара-оол мурнуку одуругну ээлеп турар.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының регион салбырына 3 хүн үргүлчүлзэн губернатор праймеризинге (баш удур бадылаашкынарына) Шолбан Кара-оол чугаа чокка мурнап турар. Партияның иштики бадылаашкынарының кожууннарда түңнелдери билдинген.

Тываның барыын талазына праймеризке «Чаңгыс демниг Россияның» Бай-Тайгада, Барыын-Хемчикте, Чөөн-Хемчикте, Сүт-Хөлде болгаш Ак-Довуракта салбырларының соңгукчулары киришкен. Республика Баштыңының хуусаадан эрте соңгулдаларына Шолбан Кара-оол киришсин дээш, праймезтиң киржикчилериниң 98 хуузу бадылаан.

Партия иштиниң бадылаашкынарына Шолбан Кара-оолдун удурланыкчылары дөрт кандидат — Чөөн-Хемчиктин чагырга даргазы Байбек Монгуш, РФ-тин Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Мерген Ооржак, «Вавиол» КХН-ниң директору, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады Виктор Тунев болгаш Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг киришкенер.

«Чаңгыс демниг Россияның» барыын талакы адырына Шолбан Кара-оолдун соонга праймеризтиң эң аныяк киржикчизи Мерген Ооржак 58 хууу алгаш, кирген. Чөөн-Хемчиктин чагырыкчызы Байбек Монгуш 31 хуу алган. Владислав Ховалыг — 14, Виктор Тунев 8,1 хууларны тус-тузунда алган.

«ЧДР»-ниң Тываның мурнуу талазына болган праймеризинге Эрзинниң, Тес-Хемниң, Чеди-Хөлдүн болгаш Таңдының партияжи активтери киришкен. Шолбан Кара-оол дээш оларның 97,3 хуузу бадылаан, Мерген Ооржак, барыын талага дег ийги черни ээлээн. Ол дээш 49,5 хуу бадылаан.

«Чаңгыс демниг Россияның» Дээди Хуралда фракциязының удуртукчузу Виктор Глухов партияның иштики шилилгезинге республика удуртукчузу Шолбан Кара-оолдун тирилелге чедип алыры чигзиниг чок турган дээрзин дыңнаткан. Өске кордакчылардан Кара-оолдун хөй санныг мурнап турары дээр, ооң удуртукчу күжүнде болуп турар. «Праймеризке киржирде чидиг чижилге тургуспаан бис. Партияны болгаш ниитилелди каттыштырарына бо хемчег чугула болган. Баштыңың удурланыкчылары көскү кижилер турган-даа болза, Шолбан Кара-оол дээр, республиканың кайы-даа булуңунда шупту кижилерге тааржыр кандидат дээрзи илдең болду» — деп, Глухов санап турар.

Губернатор праймеризи дүүн Тываның чөөн талазына — Кызыл, Каа-Хем, Бии-Хем болгаш Тожу кожууннарның соңгукчуларының киржилгези-биле уламчылаан.

Баш удур бадылаашкының ниити түңнелдери мындыг: Шолбан Кара-оолду соңгукчуларның 98,3 хуузу, Байбек Монгушту — 37,9 хуузу, Мерген Ооржакты — 39,1 хуузу, Виктор Туневту — 14,4 хуузу, Владислав Ховалыгны — 44,3 хуузу деткээн. «Чаңгыс демниг» Россия партиязындан Тываның Баштыңы албан-дужаалга кандидат депшидериниң дугайында түңнел шийтпирни чоокку хүннерде болур регион конференциязынга хүлээп алыр.

ТР-ниң албан-езузуң сайтызындан.

Хүннүң медээзи

«ИНЕК – ЧЕМГЕРИКЧИ МАЛЫМ» –
БОТТАНЫЫШКЫНДА

Бо чылын эгелээн «Инек – чемгерикчи малым» деп Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун хөй ажы-төлдүг, чединмес байдалдыг өг-бүлелеринге дуза кадары-биле тургускан төлевилелиниң боттаныышкыны Сүт-Хөл кожуунда эгелей берген.

Алдан-Маадыр сумузунда тараачын фермер ажыл-агыйлыг Василий Дыгбашович Ондарның коданындан — 14 баш, Алдан-Маадыр сумузундан — 3 баш, Ак-Даш сумузундан — 2 баш, Кара-Чыраа сумузундан — 3 баш, Кызыл-Тайга сумузундан — 1 баш, Суг-Аксы сумузундан — 2 баш, Бора-Тайга сумузундан 3 баш бызаалыг инектерни өг-бүлелерге бээри-биле алган.

Кожуунун чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Светлана Соскут, өг-бүлелерге болгаш уругларга дуза чедирер төптүң даргазы Римма Доржу, көдээ ажыл-агый эргелелиниң зоотехниги Вячеслав Ондар база сумулар даргалары бызаалыг инектерни, төлевилелдин киржикчилери хөй ажы-төлдүг болгаш чединмес байдалдыг 21 өг-бүлөгө хүлээди берген.

Инектерниң ээзи мал талазы-биле арга-дуржулгалыг Василий Дыгбашович инек алыкчыларына чагыг-сүмезин берип, канчаар азыраар, кадарар, чемгерер, эмнээр, сизген-ширбилин белеткээр, кажар-хораазын чылыглаар, өдзөн кургаглаарын база бызаазын анаа са-

лып бербейн, инекти үргүлчү саарын дээш, элээн хөй ажыктыг сүмелерни берген. Удуртукчу даргаларның талазындан чагыг: «Инек алганыңар дээрге, күрүнениң халас деткимчезидир. Силер ам чүтпө өг-бүлөңер мурнунда эвес, а күрүнениң деткимчези-биле алган малыңар дээш база хүлээлгенер улуг. Ийи чыл болгаш инектен баштай алган бызаазын ук төлевилелдин дараазында чылдарда киржикчилеринге дамчыдар силер. Ынчангаш инекти эки азыраар, билдинмес айтырыглар, бергедээшкиннер таваржып келзе, чогуур черлерге дамчыдар, бистиң таладан үргүлчү хыналдалар чоруп турар боор» — деп сагындырган.

«Инек – чемгерикчи малым» деп төлевилелге Сүт-Хөл кожуунун чагыргазы хөй ажы-төлдүг 21 өг-бүлени кириген. Бо шилгенин кожуунун суму бүрүзүндө 3 өг-бүлени хөй-ниитиниң хуралына шыңгыы сайгарып көргөш шилээн. Оларның аразындан Алдан-Маадыр сумузундан Элина Монгуш «Инээвиске ынак болуп, чассыдып, эки азыраар бис!» — деп даңгыраан берген.

Айдысмаа МААДЫР-ООЛ.
Сүт-Хөл кожуун.

ШЕВЕР БООРГА, МАГАЛЫГ-ЛА..

Тиилекчи Олеся Түлүш.

Июнь 2-де Кызылдың көөрү кошкак улуска тускайлаттыгном саңына сайгарлыкчылар неделязы болгаш Россияның чиик үлетпүр бүдүрүлгелериниң ажилдакчыларының хүнүн таварыштыр ТР-ниң Экономика яамызының удуртулганы-биле профессионал мергежилдин «Арт-стиль» мөөрейи болган. Аңаа республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан 30 харга чедир 13 аныяк даараныкчылар киришкен. Оларга эрткен айның ортан үезинде пөстөрни бергеш, школачы хептер даараар даалганы берген турган.

Мөөрейниң бирги кезээнде киржикчи бүрүзү даарап алганы формазын школачы бичии уругга кедиргеш, көрүкчүлөргө болгаш жюри кижигүннеринге көргүзүп, кандыг аргалар-биле даарап алганын таныштырып турган. Ийиги кезээнде

дааранырының дугайында теоретиктиг айтырыгларга харыылаан. Киржикчилер аразында дааранырынга ынакөөреникчилер, сургуулдар, чаш уругларын азырап олулар иелер болгаш даараныр черлерде ажилдап чоруур аныяк шевер кыстар. Негелде аайы-биле ийи аңгы сарафан хевирге даараан формаларның аразында тыва стильге даараан формалар-даа бар.

Киржикчилерниң даараан ажилдарын үнелээри-биле республиканың арга-дуржулганы бидик, шевер даараныкчылары: ТР-ниң ГБПОУ-нун улуг мастери Тамара Киштер, «Мода шийт-кели» ательениң даргазы Ирина Борзенко, «Кокетка» ательениң даргазы Марина Зелякова, Кызылдың №10 дугаар школазының технолог башкызы Людмила Курганская, Хову-Аксының ГБПОУ-нун башкызы Мая Серээ жюри кижигүннеринге чалаткан.

13 аныяк киржикчинин аразындан бирги черниң дипломунга болгаш 5 муң рубльдин сертификадынга Кызылдан Олеся Түлүш, ийиги черге (4 муң рубль) Эркин кожуундан Олеся Долдай, үшкү черниң (3 муң рубль) Кызылдан Чараштаа Саая төлөптүг болган. Оон аңгыда Туран хоорайдан Алдынай Бичижикке «Эң-не аныяк киржикчи», Таңды кожуундан Оксана Оюнга «Тергил теоретик», тыва стильге форма даараан Чеди-Хөлдөн Саглай Сандый-оолга «Бот-тускайлаң», «Тиилелгеже чүткүл» деп тускай номинацияларны тывыскаш, 1500 рубль акшаның сертифи-

каттарын берген.

Тиилекчи Олеся Орланды Түлүш чажындан тура даарына ынак болгаш даара мергежилди дооскаш, а үеде «Кокетка» ательези ажилдавышаан, Тыва-КУ-нун өөредилге-биле салбыры өөренип, 3 ажы-төлүн өстүрүр. Ол — 2013 чы «Майның ситец балы» деп кун мөөрейиниң тиилекчизи гаш өске-даа номинациялар эдилекчизи.

ТР-ниң экономика сайының оралакчызы Людмила сова мөөрейиниң төнчүзүнде

— Чиик үлетпүр ажилдакчыларының хүнүн таварыштыр болуп турар бо мөөр республикавыстың билдин аныяк даараныкчыларын кириинче угланган. Олар даараан формаларын РФ-2012 чылда үндүргени шко-чы бүрүзү өөредилге черге чаңгыс аай формалыг-лир ужурулг дээрн хоойлузу дүүшкен. Бо негелде өөрени кижиге хүннүң-не өөрени кедер эпиг болгаш эстетик хеп-сынны хандырып бээри өөреникчилер аразында, социал байдал-биле аңгылап эпчок чүүлдер тургуспазы болгаш оларның хөй-ни аразына ылгалып көстүрү аныяк-дузалыг. Ынчангаш мөөрейниң киржикчилери деп үнелел алган формалар республиканың школалары сонугадып, олардан чап-ларны ап болур — деп чугаала. Бо мөөрейниң ийиги кезээ ию-17-де болуп, күзелдиг улус аңаа база киржиринче чалаа

Сайсуу ДАРГЫН-ОО

Авторн
тырттырган чур

ӨРТКЕ УДУР ДҮРҮМНЕРНИ САГЫЫЛЫҢАР

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң даргазының оралакчызы **Сайдаш Викторович МОНГУШ** хар-назын талазы-биле аныяк-даа бол, арга-дуржулганы улгаткан ажилдакчыларның саңына кирип турар. Чоокта чаа аңаа ужурашкаш, республикада арга-арыг өрттериниң байдалына хамаарыштыр элээн каш айтырыгларны салдым.

— Бо хүнде республикада беш өрт бүртүктеттинген. Олар Каа-Хем болгаш Тожу кожууннарда киискип турар. Оларның тывылган чылдагааны — бойдус халавы.

— Эрткен чылын республикага онза байдалды чарлаар ужурга таварышкан болгай бис. Бо чылын байдал кандыг ирги? Өрттү болдурбас дизе, кандыг хемчег алза экил?

— Сибирь федералдыг округта өске девискээрлерге деңнээр, байдал чүгээр, тфу-тфу, баш удур хемчеглерни ап турар. Бойдус өршээлдиг болгаш, чүгээр тур бис деп, чүс-чүс кижилерниң ажилын түңнел чок кылдыр чугаалавас мен. Ажыл чоруп турар, яамылар кады ажилдап, хемчеглерни ап турар.

Чылдан чылче бо талазы-биле хоойлужудулга база шыңгырап олулар. Бо чылын өрт үндүрүп, улуг когарал чедиргени дээш, 1 кеземче

херээн, 9 административтиг херекти оттурган, 12 херек хыналдада. Чедирген когаралдың хемчээлиниң аайы-биле кандыг херек оттурарын тодардыр. Чижээ, назы-хар четпээн уруг от-биле ойнап тургаш, өрт үндүрген. Ооң ада-иезинге хамаарыштыр административтиг херекти оттурган.

Оон аңгыда чонунуң хамааты туружу кончук улуг ужурудузалыг. Сумуларда староста деп хөй-ниити албан-дужаал тыптып турар. Олар сумунун чонундан арга-арыг кирген кижилерни тодарадыр, хумагалыг болур талазы-биле ажилдарны чорудуп турарлар.

— Кеземчеге хамаарыштыр хоойлуну чугаалап тура, республикага өрт айыылы кайы хире когаралды чедирип турарын чонга билдингир болуру-биле дыңнадып болур силер бе?

— Тываның арга-арыг ажил-агыйының комитетиниң медээзи-биле 2012 чылда 538 749 кубометр хемчээлдиг черлер өртке алыскаш, 332 млн. 275,2 муң рубльге когаралды чедирген. 2013 чылда ол сан-чурагайлар тус-тузунда 568570 болгаш 418 млн. 45,4 муң, 2014 чылда 1 377 916 болгаш 1 млрд. 323 млн. 777,7 муң рубль, а 2015 чылда 7 591 388 болгаш 1 млрд. 343 млн. 492 муң рубльге дең.

Чеже когаралды чедирип турар-дыр? Ынчангаш арга-арыгже кирерин кызыгаарлай бээр хемчеглерни хүлээп алыр ужурга таваржыр чүве-дир ийин.

— Арга-арыг өрттеринге удур силерниң албаныңардан аңгыда, кандыг кезектер ажилдап турарыл? Эки турачы дружиналар бар бе?

— Бирээде, РФ-тиң Арга-арыг кодекзинин езугаар ТР-ниң Күрүнениң арга-арыг комитетиниң кезектеринде, кожууннарда арга-арыг ажил-агыйларында, өрт, химиктиг станциялар тургустунган. Ооң ажилдакчылары чылдың арга-арыг өрттери тыптыр үелеринде ажилдаар. Ийиде, авиа арга-арыг камгалалында 200 хире кижиге ажилдап турар, үште, өртке удур 1-ги отрядтың 22 кезектери кожууннарда чурттакчылыг черлерни харыылап турар, дөртте, өрт кезектери 10 минута дургузунда чедип шыдавас чурттакчылыг черлерде эки турачы өрт командалары хевирлеттинген.

— Албан черлериниң өртчүлөрүнүн дугайында чон билер, а эки тура өрт командаларын канчаар хевирлеп турарыл, аңаа кым кирип болурул, ону кым тургузуп турарыл, оларга кандыг деткимче көргүстүнгенил дээр ышкаш тайылбырлардан кылып бээр силер бе?

— Тыва Республиканың девискээринде 137 чурттакчылыг чер бар. Оларның иштинде 6 хоорай, 131 көдээ чурттакчылыг черлер.

ТР-ниң ОБЯ-ның өртке удур федералдыг отрядының кезектери чурттакчылыг черлерде болгаш ооң девискээринге чедир 5 км хире ырак девискээрге тывылган арга-арыг өрттерин өжүреринге дузалажыр. Бо хүннерде республиканың 63 чурттакчылыг черлерин федералдыг өртчүлөр харыылап турар, 74 суурларында, а ол дээрге чурттакчылыг черлерниң 54,1 хуузу-дур, эки турачы өрт командалары бар. А бир эвес ол кезектериниң өртчүлери бажың-балгатка өрт өөскөзүн черге 10 минутаның дургузунда чедип шыдавас болза, ыңдыг чурттакчылыг черлерде эки тура өрт командалары ажилдап эгелээр.

«Тыва Республиканың өрт айылына удур» программанын езугаар эки турачы өрт командаларын дериг-херексел-биле дерири-биле 2012 чылда 3 млн. 680 муң рубльге дериг-херекселди саткаш, күрүнениң арга-арыг комитетинге хүлээткен.

2013 чылда 266,7 муң рубльге, 2014 чылда 370,062 муң рубльге, 2015 чылда 470 муң рубльге дериг-херекселдерни саткан.

Бо чылын 733 муң рубльге акшаландырышкын көрдүнген.

Бо үелерде өртке удур дериг-херекселдер садып алыры-биле электроннуг садыглагышкына нарны чарлаан.

— Эки турачы өрт дружиналарының ажилдакчылары дериинден аңгыда, кандыг деткимчелер көрдүнгенил?

— Олар эки тура-биле ажилдап турган болгаш, ажил төлөви көрдүмзүн. Аңаа ажилдаан кижилерни бистиң адыгже хүлээп алырда, мурнад шилип алырын көрүп тура бис. Чүү дээр ийик, «маадыр болуруң албан эвес, а патрист болуруң албан» дээр болгай, бис оларның баштай патристчу сеткил-хөөнүңге даянгал чыып алгаш, маадырлыг чоруктарже чүткүдүп турарына ол. Гектар-гектары-биле хевирлеп турар арга-арыгды өрттерни эки тура-биле өжүрер дээш, бажың кижилерни маадырларга дөмейлевес аргажок.

Ынчангаш республиканың чурттакчы чонунга өрт айылы үндүрүп болур хире тоомча чоруктан адырлып, арга-арыгга-даа, бажыңының херимини иштинге-даа шупту хемчеглерни ап, эң ылаңгыы бичии уругларга от-биле ойнаар хензиге даа арга тургуспазын дилээр кижиге-дир мен. А өртке уду аныяк чок чоруктуң дүрүмнерин өг-бүлөңерге чаңчыл кылдыр сагындыр.

Айлаң ДАРЖАА

МАТЕМАТИКА — ЭРТЕМНЕРНИН ХААНЫ

ЕГЭ-2016

Айтырыг — харыы

КАЯА

ДЫШТАНЫРЫЛ?

Уругларның чайгы дыштанылгасы эгелзэн. Ада-иелерни бо үеде ажи-төлүн каяа база канчаар дыштандырар дугайында айтырыглар дүвүредиле эгелээр болгай. Ол дугайын найысылалдың чурттакчыларындан сонугурап айтырдымыс.

Мерген Чооду, ТР-нің Информатизация болгаш харылзаа яамызының консультантызы: 3-кү классче шилчезэн уруум Анжелина Кызылдың №9 гимназиясының школа чанында лагеринде дыштанып тур. Аңаа дыштандылары-биле 1 муң акша төлөдвис. Чайгы үеде уруглар башкыларының хайгааралыг, эш-өөрүнүң аразына ажиыг, солун дыштаныры дег эки чүве кайда боор.

Джультта Хомушкү, «Шуру» парикмахерскаясының мастери: — Оглум Чиңгис бо чылын Кызылдың №3 ортумак школазының 4 клазын доосту. Школа чанында лагерьже база «Чагытай», «Орленок» дыштанылга лагерьлеринче путевка садып четтикпедивис, үезинде баарга, төне берген боор-дур. Барыын-Хемчиктин Барлыкта кырган-авазы сугже каш хонук чоруур, оон чылдың эмненир аржааныыс Шивилигже огулусту эдиртип алгаш дыштаныр бис.

Белек Юша, садыгжы: — Уруум Чайзат Кызылдың №2 ортумак школазының 2-ги клазын дооскан, оглум Сылдыс 6 харлыг, уруглар сады барып турар. Самагалдайның хоргадал төвүнүн чайгы лагеринин 1-ги ээлчезинде барып турлар. Ол лагерьинин путевказының өртзэ 500 руб.

Оксана Муравьева, банк ажилдакчызы: — Оглум Илья Кызылдың №7 ортумак школазының 5-ки клазын эки демдектерлиг доосту. Чагытай хөлдүн эринде «Орленок» лагерьинче 2-ги сезонун путевказын 15 муң акшага садып алдымыс.

Аида Сарыглар, хуу сайгарлыкчы: — Эки өөредилгелиг, хөй-ниитичи уругларны «Океан», «Артек» лагерьлеринче путевкалар шаңнап турар дээр. Уруум 5 чыл «отличниктеп» келди, путевка-биле-даа шаңнатпадымыс. Та кандыг уругларга берип турар чүве.

Айтырыг салган ада-иелерниң хөй кезини школа чанында лагерьлерге азы көдээде кырган-аваларына ажи-төлүн дыштандырар деп харыыладылар. Лагерьлерге путевкалар чок боор азы өртзэ улуг деп каш-даа ава чугаалады.

Школа чанында лагерьлерде 21 хонук дүргүзүндө уругларны спортчу база угаан сайзырадыр оюннар ойнадып, экскурсияладып, янзы-бүрү хемчеглерге кириштирип база хүнде 3 катап чөмгөрип турары кончуг эки.

Бүгү-российжи, федералдыг база делегейиниң уруглар төптөринче путевкаларны конкурс езугаар шиллге эрткен, өөредилгезинге, спортка чедишкенин база хөй-ниити ажилдарына илөпкейлиг уругларга тыпсыр. Уругун чедишкенин шынзаткан портфолиону конкурска кириштирери-биле өөредилгениң удуртулга албан черлеринче дужаар.

Кызыл кожууннуң доозукчулары.

Шолбан Чоодуевич Долзатмаа 6 доозукчулуг келген. Школа автобустун дугуу чарылгаш, 2 чийк машинага уругларны эккелгенин дыңнатты. Шуурмак школазының технология башкызы Милан Григорьевич Дөнен 4 өөренкичизиниң шылгалдага белеткели эки болгаш, оларга бүзүрелин илеретти.

Шылгалда төнөргө уруглар удаа-дараа үнүп эгеледилер. Шуурмак ортумак школазының башкылары Азиата Шыдаровна Аранчап, Сайлык Васильевна Лама-Суу, Розалия Олеговна Монгуш: "Үш шак дүргүзүндө уруглар херлип-көстүп, бажын доңгайтып-даа болбас, мурнунда-артында видеокамералар бар, хыналданы эмин эрттир шыңгырадып каан, күжүрлерге дыка-ла берге-дир" — деп чугааладылар. Ынчалза-даа шылгалдазын дужаапкан уругларның арын-шырайында шылаан-даа шинчи чок, омаксергек, хөглүг үнүп турарын

тематиканың профильдиг деңгелин ЕГЭ-зинге Кызыл кожууннуң бүгү сумуларын 114 доозукчу дужаап келген. Ол дээрже Шамбалыгың, Кур-Черниң, Элегес-Аксының, Кара-Хаактың, Ээрбектин, Чербинин, Сукпактың, Терлиг-Хаяның, Баян-Колдун, Көк-Тейиниң база Каа-Хемниң №1, 2 ортумак школаларының өөренкичилери-дир. А математиканың баазалыг деңгелин ЕГЭ-зинге 338 доозукчу киришкен.

№2 школаның девискээринде эрттирилге пунктузунун чанында хөй-ле автобустар, машиналар, кижилер чыылган тур. Ында тускай аккредитация эрткен, чөпшээрелдиг кижилерни эрттирип турар. Шылгалда үезинде канчаар алдынарының дугайында инструктажы организатор башкы чоруткаш, уругларны школаже кири чалады. Ук школаның делгем спорт залында экзамен комиссиясының кежигүннери, организаторлар, башкылар база доозукчулар чыылган. ТР-нің өөредилге болгаш эртем сайыды Татьяна Оюновна Санчаа найысылалда шылгалда эрттирер пунктларга чедип, байдалды хынап келген.

Шылгалда киржикчилерин аудиторияга чаргаш, паспорттарын хынап, металлодетектор адаа-биле эрттирип турлар. Уругларның холдарында чүгле паспорт, ручка, целлофан халта шоколад база суг бар ол-ла. 7 шылгалда аудиторияларында аңгы-аңгы сумулардан доозукчуларны чара олурткан. Школаның коридорун дургаар хайгааракчылар турупкан, дыкала шыңгы. Ырак сумулардан келген шылгалда киржикчилеринге шай, чигир, суг салган столду база тургускан.

Федералдыг шылгалда хайгааракчызы Кемероводан келген студент Дмитрий Сергеевич Фокин шылгалдалар кандыг-даа шаптараазыннар чок эртип турарын дыңнатты.

Металлодетекторну эртип турары.

Арынны Алдынай СОЯН белеткзэн.

О-Шынаа школазының доозукчулары.

бустарына озал чок четкиелгеннер. Самагалдайның ортумак школазы "Шылаа эрттирер пункт 210" адаар болду (ППЭ-210). Игалдайның №1, 2, Берт-Шынаа, Ү-Шынаа, Кызыл-на, Чыргаланды, Шуурмак мак школаларындан 93 укчу шылгалда дужаап эн. Күрүне экзамениниң ссия кежигүннеринге Ири-иколаевна Александрова Чодураа Хүлеровна Донгак аржыр.

Школа шылгалда эртти-не таарымчалыг — улуг, эм, чырык. Мурнунда чыл-а ышкаш школа девискээ-долгандыр сагыш-човап ашкан ада-иелер-даа чок, автобустар турар. Ол де-эрже тускай чөпшээрел чок-даа эрттирбес. Шылгалда-рттирери шыңгыраан деп оон-на көскү.

Шынаа ортумак школа-ң күш-культура башкызы

эскердим. О-Шынаа ортумак школазының доозукчулары Чимис Мындыря, Сентябина Имажап, Ангелина Доржу, Саялы Чинмит, Алим Шойдак, Чолдуг Донгак, Очур Намдал кымны-даа мурнай шылгалдазын дужаап-каш, үнүп келдилер. Шылгалда берге болду бе деп айтырыгга: "Математиканың бодалгалары дыка нарын, берге-дир, ылаңгы 12 дугаарлыг бодалга" — деп харыыладылар. Чимис биле Сентябина эмчи талазынче, Ангелина биле Саялы ТКУ-же, Очур башкы колледжизиниң күш-культура салбырынче дужаар дзэн күзелин илереттилер. Чыргаландыдан 9 өөренкичи келген. Оларның удуртукчу башкызы Айдың Владимирович Ондар өөренкичилериниң орус дыл шылгалдазынга арай бергедешкенин, а математикага чүгээр дужааган боор деп идегеп чугааланды.

Июнь 6. Кызылдың төөгүлүг №2 ортумак школазынга ма-

«АК-КӨК ЭКРАННЫҢ» КАЙГАМЧЫК ТӨӨГҮЗҮ

Телевидение дамчыдылганы янзы-бүрү медээлерни, культура амыдыралын, политиканы болгаш экономиканы, өөредилгени болгаш спортту негиздеринге аажок күчүлүг чепсек болур. Россияның телевидениениң 1931 чылда ачылдып эгелзэн, 50 чылдарның эгезинде болгаш 60 чылдарда ССРЭ-ге телевидение элзэн сайзырай берген.

Баштайгы чылдарда боттарының программаларын көргүзүп кылдыр телевидение төлтерин чер-черлерге тургускулаан. Оларны эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларга тургузуп, дамчыдылгаларны ретранслятор станцияларының дузазы-биле боттандырып турган. 1967 чылдың октябрь 1-ден эгелзеш Москвада телетөптүң студиязындан өңнүг программаларны дамчыдып эгелзэн. Ооң соонда харылзааның спутник системазын шынгаздып алгаш, Төп телевидениениң программазын чурттуң эң ырак булуңнарынче дамчыдар арганы чедип алган.

Харылзааның баштайгы «Молния-1» деп спутниктин делгем орбитаже 1965 чылдың апрельде салып үндүргөн. Черниң кылымал эдеринчилерин дамчыштыр телевидение программаларын хүлээп алыр «Орбита» станциязының калбак четкизин 1967 чылдың апрельде ачылдып эгелзэн.

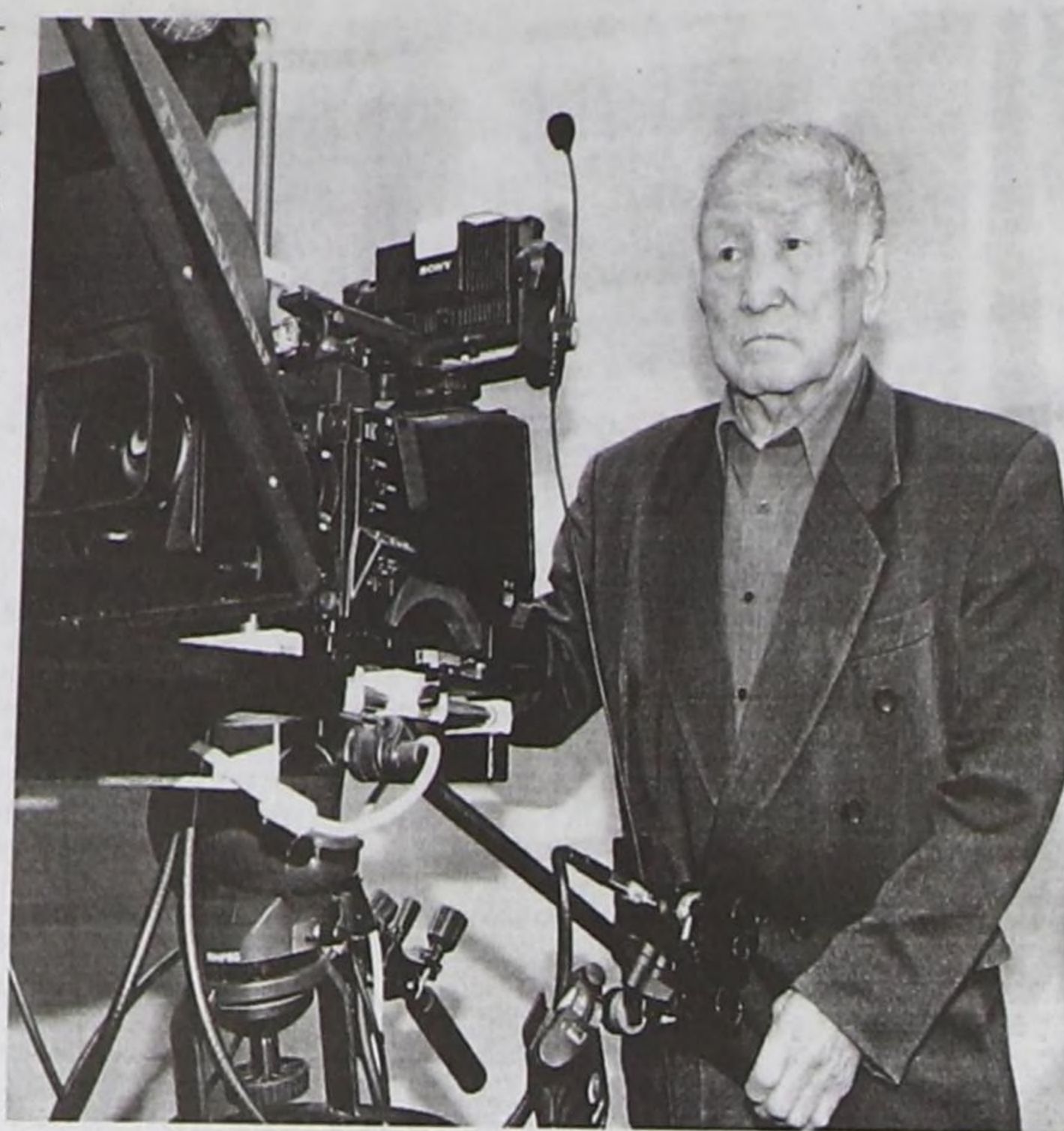
Кызыл хоорайга эң баштайгы телевидение дамчыдылганы 1966 чылдың июнь 10-да болган. Ол республиканың культура амыдыралына төөгүлүг болушкун болуп кирген. Ынчан тус черниң телевидение программазын Кызыл хоорайның болгаш ооң чоогунда суурларның чурттакчылары көрүп турган.

Бояровка болгаш Хову-Аксы суурларга эфир ретрансляторларын тургускан соонда Сарыг-Септиң болгаш Хову-Аксының чурттакчылары Кызылдан теледамчыдылгаларны көрүп турар апарган. Ооң соонда радиорелелиг шугумну барыын кожууннарже, баштай Шагаан-Арыгга, ооң соонда Кызыл-Мажалыкка чедир тудуп эгелзэн. Шак ынчаар Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожууннарның суурларының хөй кезинче теле-дамчыдылга негиздэн. Ооң соонда республиканың мурнуу кожууннары ак-көк экранны көрүп турар апарган.

Тыва телевидениениң тургустунарынга болгаш сайзыраарына улуг рольду Радиотелетөптүң коллективи ойнаан. 1992 чылдың март айга чедир ол ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң бот-тускайлаң, бот-орулга-чарылгалыг бүдүрүлгези турган. Телевидение, радио-дамчыдылга дериг-херекселдери болгаш автотранспорт хандырылганың талазы-биле керээни Радиотелетөп биле Тыва АССР-ниң Күртелерадиозу чыл санында чарып турган.

Телевидениениң, радионуң техниктиг чепсек-херекселдерин болгаш автотранспортту ажылгаарының планын Радиотелетөп Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунга чыл санында чедирип турган. Чедирген ачы-дузазы дээш Күртелерадио ай санында радиотелетөпке төлөп турган. Төптүң инженер-техниктиг ажылдакчыларының кол сорулгасы — телевидениениң болгаш радионуң техниктиг херекселдеринин турму аңылын хандыраы турган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң сүмезин езугаар ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң даргазы Л.С. Лапинниң дужаалы-биле Тыва радиотелетөптүң директорунга—Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң даргазының оралакчызынга 1982 чылда томуйлаткан мен. Ол үеде Радиотелетөпке 122 киж

Очур Сотнамовичиниң телевидениениң чаа аппаратуразын сонуургап турары.

ажылдап турган, оларның 50-и ажылчынар, инженер-техниктиг ажылдакчылар 60 киж, 12 албан-хаакчыт турган.

Радиотелетөп элзэн каш участкардан тургустунган чүве. Оларны телевидение участогу, кино бүдүрүлгезиниң участогу, видеобжимел участогу, көжүп чоруур станциялар участогу, автогараж участогу, энергия участогу, ажил-агый участогу деп адаар турган.

Коллективти удуртуп кээп турумда шийтпирлеттинмээн айтырылгар хөй болган. Дериг-херекселдер эргижирзэн, оларның үрелир чоруу хөй, ажилдакчыларның күш-ажыл сагылгачуруму кошкак турган. Ажил шагы үзөр чоруктар база бажын ажыг.

Мындыг чүүлдерге удур демиселди профэвилел комитетинге, коллективтин иделкейлиг кезигүүнеринге даянып тургаш, хуннүг чорудуп келген бис. Сагылгачурумнуң хажыдыкчылары-биле беседа эрттирип, профэвилел комитетиниң хуралына сайгарып турдувус. Оон аңгыда участоктар аразына социалисттиг чарышты чарлааны улуг деткимче болган. Ынчан сагылга-чурум экижип келген. Инженер-техниктиг ажылдакчылар чогаадыкчы планнар тургузуп, техниктиг чепсектериниң ажылын улам ыңай сайзыраңгайжыдарынче, дериг-херекселдериниң ажылының шынарын экижидеринче, күш-ажылдың байдалдарын болгаш организастаарын чогумчалыг болдураарынче угланган хемчеглерни апарган.

Участоктарның ажилдакчыларының болгаш бүдүн коллективтин хүлээп алганы социалисттиг хүлээлгелери ажилдакчыларның чогаадыкчы чоруун күштелдиреринче, телевидение техниказын боттун күжү-биле сайзыраңгайжыдарынче, инженер-техниктиг ажилдакчыларның ажил-херекчи иделкейин көдүреринче угланган.

Күш-ажылдың организастаашкынын сайзырадырының, коллективке күш-ажыл болгаш бүдүрүлгө сагылга-чурумун быжылгаарының херээнге улуг рольду ажилдакчыларның мергежилин бедидери ойнаар деп санаан бис. Ынчангаш чыл санында билин бедидер кылдыр

2-3 инженер-техниктиг ажилдакчыны Москваже чорудары чурум турган. Оон аңгыда коллективтиг керээлерниң күүселдези улуг салдарлыг болуп келген, аңаа күш-ажылды организастаарын экижидериниң болгаш сагылга-чурумну быжылгаарының айтырылганы кирип турган.

Коллективтиг керээниң күүселдезин доктаамал хынап, ону профэвилел комитетиниң хуралына сайгарып, оон түннелдерин коллективтин ниити хуралына чугаалажып келген бис. Чарыш түннелин үндүрүп тура, бүдүрүлгө көргүзүлгери-биле чергелештир күш-ажылдың сагылга-чурумунуң байдалы, өөредилгеге киржилгези, хөй-ниити ажилдарга иделкейи база шаңнал акша алырының кол быразы турган.

Ындыг хемчеглерни доктаамал апар келгениниң түннелинде радотелетөптүң коллективинге ажил-херекчи байдал тургустунган, кижилер ажылына сонуургалдыг апарган, ажил шагының чидириин болдурбастай берген.

Телевидениениң 1965 чылда тутунган оран-савазы негелдеге чоорту дүүшпес апарган. Аңаа чаа дериг-херекселдер салыры бергедзэн, кино бүдүрүлгези нарыдаан, саны немешкен ажилдакчыларның ажилдаар черлери чедишпестзэн. Ынчангаш бүдүрүлгө шөлүн немей тударын амыдырал негей берген.

Тыва телевидениениң улам ыңай хөгжүүрүнге СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1984 чылда хүлээп алганы «1984-1995 чылдарда телевидение дамчыдылганының материал-техниктиг баазанын болгаш радио-дамчыдылга дериг-херекселдерин сайзырадырының дугайында» доктаалы улуг рольду ойнаан. 1984 чылда-ла телевидение оран-савазының болгаш радио бажынының аразында эртер черниң ийги каадын туткан бис. Олче чогаадыкчы ажилдакчыларны көжүргөш, хосталган өрээлдерге телевидение техниказын тургускан.

Ооң соонда өске-даа немелде тудуларны хөйү-биле кылган бис. 1985 чылда видеобжимел кылдыр көжүп

чоруур телевидение станциязын тургузар гаражты, телевидение оран-савазын биле гараж аразына аргыжар ийи кутдугну кылдырыс. 1990 чылда ийи кутдугну немей туткаш, аңаа биче телевидениени тургускан.

1983 чылдың май айга чедир телевидение ак-кара өңнүг көргүзүп турган. Ынчан ДА-ЗТЦ «Этюд» дээр камералыг студия дериг-херексел «Кадр-ЗМП» деп ийи видамагнитофоно ажылгалче кириген. Оон бээр Тыва чурттакчылар өңнүг телевидение көргүзүлгө эгелзэн.

Видеобжимел кылыр, көжүп чоруу болгаш өңнүг телепрограммалар дамчыдар станцияны 1985 чылда ажылга киирген бис. Ол станцияны Украина инженер В. Чигжит болгаш үш чолаачы экижигенер. Өңнүг киноплёнкалар чу ЧЗП-1 деп чуулда машиназын база ол-ла чылын ажылгалга киирген. Тыва телевидение 1985 чылдан эгелзеш өңнүг форматче долзуу-биле шилчзэн.

Май 1 болгаш ноябрь 7 байырактарының үезинде Кызыл хоорай күш-ажылчы коллективтерниң кезигүүнериниң, өөредилге черлериниң сургууларының, чурттакчыларның Арат шөлүңгө болган байырлыг чыскаалын 1985, 1992 чылдарда болган черинден дамчыдып турган бис. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң сессия хөгжүм-шии театрынга болуп турган «Хүреш» стадионунга маргылдаал үезинде оларны база дорт дамчыдаргалыг апарган. Оон туржук, онза чугула дамчыдылгалар кылыры-биле республиканың кожууннарынче база үндүрдүвүс.

1991 чылда студияны дөрт-камералыг АСБ-4 дээр телевидение дериг-херекселин ажылгалга киирген. Бистелестудияны ол-ла чылын ажылга эгелзэн бис.

ССРЭ-ниң Күртелерадиозу турар үеде Тываның радиотелетөпү телевидениени болгаш радио дамчыдылганының материал-техниктиг баазанын хөгжүдери биле эргежок чугула акшаландырышкыны өй-шаанда апарган. Оон улус мындан тыва телевидение үстүндү чугаалааным сайзыралды чүгүл 10 хир чыл дургузунда чедип алган.

Тыва телевидениениң 50 чылы юбилейиниң бүдүүзүндө кады ажылдап чорааным, бо адырны сайзырадырынга улуг салышкынны кириге инженерлерни, участок начальнигтерини демдеглээр күзелдиг мен. Олар дээр телевидениениң участок начальниги А.О. Алдын-оол, кино бүдүрүлгезиниң участок начальниги В.Е. Пирумов, видеомагнит бжимелиниң участка начальниги П.И. Глазунов, энергия участогунуң начальниги О.Т.Б. Ооржак радиотелетөптүң кол инженери Ю.Ч. Ондар болгаш өске-даа төлөптиг ишчилер турган. Оларның бедик мергежилдиг чоруун магадап, кайгамчык кижилер-биле кады ачылдап чораанымга чоргаарланып, оларга четтиргенимни илередип чоруур мен.

Улуг юбилейиниң бүдүүзүндө Тыва телевидениениң техниктиг дериг-херекселдериниң үзүк-соксаал чорук ажылын, тыва телевидениениң моон соңгааргы хөгжүлдзін, журналистеринге, аныяк ажилдакчыларынга чогаадыкчы чедишкinnerни сеткилим ханызындан күзеп ор мен.

Очур ШИРИНДУУ,

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Россияның хүндүлүг радизи.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ тырттырган чуруу

«Шынның сылдызы» мөөрейге

ЧОРУМАЛДАР ЧУГААЗЫ

Чидиг айтырыглар дугайында

Орукка чаңгыс автобуска чоролурган чорумалдар (чаңгыс чер-чурттуг улус болгаш) боттарынысты танып, чугаалажы берген бис. Бирээвис хөй чылдарда кохоз-совхоз директорлап, удур-чуру ажилдарга улуг арга-дуржулуктуг, күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажилчысы Демир-оол Хомушкеевич Хирваа. Бо үеде Шуйнун көдээзинде мал-маган өстүрүп амыдырап чоролду. Ийи дугаары — хөй чылдарда кожууннун көдээ ажил-агыйырының кол специалисти болуп чыгараан Владимир Очурович Салчак. «Шын» солуннун ажилдакчы-ла болгай силер ала?» деп мени билдирди. Солунувуска хамаарыштыр алдары-биле үлештилер.

Д. Хирваа: — Мен каш чылдар турган болза санал-оналымны сал-суглааларга чугаалап, солунче-ге бижилип турган кижидир мен. Ам чыныгы улгаткан, кадык база кошкан, элчле эмчилеп бар чоруурум бо. Бот-томда хөй-ле дыш бербейн чоруур айтырыглар бар-дыр ийин. Силер солун ажилдакчызы кижини ону черле таарыш-чырыдып көргөн болзунарза көрөм, амам.

Часкы тарылгага шаанда марттан-на эгелеп белеткенип кирип-чүве болгай. Ам шимзэн чок-тур, а-сумуннар-даа белеткеттинмээн, чыгаа чедир ооң суун бадырып-турар ужурулук чүве-дир. Кожуун ыргаларының даргалары, көдээ ажил-агый специалистери ону канчап эңгееге албас чүве ирги?

Корр: — Арга-дуржулгалыг улус-тер харын эки билер боор силер агаар-бойдус шаптык болуп тур-сун? Кожуун, суму удуртукчуларынга өлөп, чугаа кылбадырар бе?

В. Салчак: — Болар чөл чугаа-чүрүп келди. Бисти пенсияге үнгөн чуннарны кым дыңнаар дээр силер. Аалаарга-даа херекке алырлар звес. Хай эртемниг специалистери бар-дыр, чүге олар ажилдавайн турарыл, анын ажилын кым кылыр ужурулук-тур.

Д. Хирваа: — Мен көдээде каш мал-чүрүп олурар кижидир мен, аалга-чыс-даа удуртукчу кээп турганы чок-тур. Хууда-даа малын өстүрүп олурар-ини канчап сонугуравас боор, арга-меден айтырза, бар дуржулгалыгы-жиксээр-ле болгай бис, чок-тур ийин, а-даа кээп көрбээн.

З. Хертек, күш-ажылдың хоочуну: — Чогуу суурнун хууда мал-маганныг-ту буга-сумун аштап-арыглаарына, а-суун бадырыгына херек акша-эриивисти шагда-ла чыгаш, дужаап-бис — диди.

Д. Хирваа: — Мал-маганыңарны-чаар суггарып турар силер че?

З. Хертек: — Кежээ кээрге, хумуңга-кудуп берип, суггарып турар бис.

Д. Хирваа: — Ол шуут шын звес-е-дир, мал-маган хүндедир бадыр-тавышаан, суксунун хандырып хүн-ур ужурулук. Ооң беримчелии оон дыка-мааржыр-ла болгай. Шаанда кайы-е хөй эът, сүт ап турган ийик бис.

В. Очур: — Саян ынды алып, яр-кага кирип чораан бис. Тываның-дукциязын, шынап-ла, хөлчөк чаа-зынар. А тыва өгнү сонугуравас-ла-и чок боор чорду. Мен аңаа өг-ду-ында тайылбыр кылып, экскурсовод-и-биле дөмейлежип турдум. Канчаар-ырындан эгелээш, канчаар ажыг-ырынга чедир — төөгүзүн тайылбыр-

лаарга аажок сонугураар. А ооң иштинге-удуур болза, дыка дыштыг, арыг агаар-лыг, уйгу ханар деп билип алгаш, өгже-кирип, иштинге чыдып-даа турарлары-бар. Садып алыксаан кижилер-даа ар-бын турду, арай-ла өрттэн эмин эрттир-аартады адай бээрге, хайыраан орулга-холче кирбейн барган болбазыкпе. Ор-тумак өртөккө садыпкан болза, ооң-биле-2-3-даа өгнү үндүрүп ап болур турган. Бирде хөлүн эрттире бээр чаңывыс бар.

Д. Хирваа: — Аныктар культу-разына, тыва дылывыска хамаарыштыр «Шын» солун бижип турарын билер-мен, ынчалза-даа ол кол темаларны-черле кичээнгейден салбайн, доктаамал-бүгү массалыг информация чепсектери-чырыдып турар болза эки боор, чүге-дизе аныктар солун номчуvas-тыр, ындыг улус дылын хойтпактап турбайн-канчаар. Дылывыс чидер болза, на-циявыс чиде бээр дээрзин оларның-медерелинге сиңир тайылбырлаар-херек. Улуг улус база элдеп апарган-боор чүве-дир, чаш ажы-төлүнге төрзүн-дылының чечен-мерген чараш сөс-домаан өөредип олурар турбуже, уруг-дарыынче, уйнуктарынче көрүп алган: «Мамаң, папаң, бабушкаң, дедушкаң-мен» — деп өөредип олар аан. Эске-рип чоруурга, шуут чаржынчыг апаар. Ол шын звес-тир дээрзин чугаалай-бээринге, сээң херзэн звес-тир дээн-хевирлиг шыжыгып, ажынарлар. Шко-лалар, уруглар садтарынга, дээди база-ортумак-даа өөредилге черлеринге-ол талазы-биле кижизидилге ажилын-күштелдирбес болза, аныяк-өскөн ал-дырбазынче кирериниң кырында келген-деп бодаар мен.

Корр: — Ол-даа чөл харын. Со-лун арнынга база доктаамал чырыдар-болза эки. Ниитизи-биле алырга, бүгү-делегейде, «глобализация» чоруп турар-болгаш ындыг чүве ийикпе, кайы-даа-дылды алырга ынчап барган боор чүве-дир, орус-даа дылды даштыкы сөстөр-тудуп чиир дей берген. Ыры аялгасы-база ындыг апарган, тывазывас, Ортаа-Азия чоннарының азы турктарның аял-газы кижини сагыжынга кирип кээр. Инди-киноларга ырылар кайы хире чараш-боор ийик, ам оларның ырлары безин-ындыг звес апарган.

В. Очур: — Автобуска (газельдерге)-чорааш, тыва аныктарның ырлажып-турар ырларын дыңнааш, кижини каткызы-кээр, бирде шуут ыядынчыг, сөс-домаа-даа утка чок, аялгасы-даа. Чиңгине-тыва аянны чидирбеси-биле бир таптыг-хемчег алыр болза эки-дир ийин, мен-бодаарымга.

Д. Хирваа: — Тыва телевидениениң-болгаш радионун чамдык ажилдакчы-ларын дыңнаарга, шуут езулук «кулакка-шанчар». Хоорай, суурларның аттарын-орусчудур адаар: чижээлээрге, Ак-До-вурак хоорай дээрде Ак-Дооврак хоорай-дээр. Кудумчулар аттарын шуутузун-шын звес адаар, оларны тывалап адаа-з: Ленин, Кочетов, Рихард Зорге кудумчу-зу деп аан. Рихард Зорге кудумчузу-дээнин чеже катап дыңнавадым дээр.

Корр: — Аныктарның ниити чурум-культуразы дыка-ла нарыыдаан. Ку-думчуга, автобуска чорааш, мен ындыг-кижи болдум, киришпес-тир дээш-ле,-киржи-ле бээр мен. Хөй кижилиг авто-бусче, ылаңгыя дача автобустунче, бир-эзирик аныяк оол кирип келген дижи-к, олче «Орталан, оожумна» дептер кижини-чок боор-дур.

Д. Хирваа: — Ол-ол, ынчаар ыт-ташпас боорга, ол эзирик чүвеле-кымдан артык улус бис деп бодап, кал-чаараары дам баар болбазыкпе. Улуг,

шыырак эр улус безин көрбээчээр, билбээчээр эерин бодаар, мен база-чеже-даа эскерген мен. Бодум база-ындыг мен, ыттавайн олурар шыда-вас, ынчангаш бо-ла элчөк байдалдарга-таваржы бээр.

В. Очур: — Чер-чуртунга, бойду-зунга, чонунга камныг болур ужурулук-чүве-дир ийин ала. Шаанда кижиниң-ада-иези ынча-ла коңгалап-даа турбас-бооругай, чажындан-на кижини чер-чурт-чүдетпес деп чүвени билер боор. Ам-кудумчуже-даа богун үндүр октаптар, чажыптар-дыр.

Шивилиг баар орукта Хемчик унунда-богун төп турар апарган чорду. Бай-Тал-улузу болбайн аан. Ырактан ынаар-кым-богун төп бар чыдар боор. А Шивилиг-аржаанынга чайын делегейниң кайы-чуртундан кымны келбес дээр! Оода-ону удуртукчулар эскербес звес, хем-чээн алза.

Корр: — Бир чылын Кызылга уйгур-омак-сөөктүг 40 хире кижини келген. Сер-гей Күжүгетович Шойгу онза байдалдар-сайыды турда олче чагаа бижи-п тур-гаш, Кунгуртунга Пор-Бажыңче чедер-ийи улуг «Урал» деп машиналарны-дилеп алдывыс дээр улус болду. А-Пор-Бажыңны уйгурлар үезиниң ши-вээзи боорга, аңаа бистиң өгбелеривис-чурттап чораан дээр. Эгезинде Кызыл-га келгеш, Енисейни (Каа-Хем биле-Би-Хемниң белдиринге) магадап хан-маан, тейлеп-даа шаг болган улус-тур. «Бурган оранында чурттап турар-улус-тур силер, чүге бо ыдык хемичерниң-эриин бокталдырып турар силер?» — дээш улуг шоодайлар, пакеттер-тудуп алгаш, эрик кыдыын дургаар-богун-чыып кылаштап турган ышкыжыл. А-Кунгуртунга чедер бергеш, Пор-Бажың-шивээзинче ийи хондур чагдап диттип-чадап каан бис дээр. Улуг эр улус безин-өгбелеривис оран-савазының бузунду-ларынче көрүп алгаш өөлөдир ыглажып, ийи хондур бараанынга тейлеп келгеш, үш дугаар хүнүнде чедип, шивээже-кирип, ооң ханаларын тудуп-суйбап, ыглажып, тейлеп, арылган бис дээр. Төөгүзүн, төрзүн черин ынчаар ыдык-таарынга салгалдарывысты өөредир-ужурлук улус-тур бис ийин. Чурту-чок-артарга ындыг кээргенчиг-дир көрүңер-даан.

Россияның камгалал сайыды Сергей-Шойгуга ылап-ла чоргаарланып-чор-бис. Тывазына ол хөйүн кылып-чор-ышкыжыл. Карактыг кижини болза, ону-эскербес арга чок. Бир катап Күрүне-Думазының депутаты Лариса Шойгу-парлаага конференциязы эрттирип-тур-да, айтырган мен: «Сергей Күжүгетович-камгалал сайыды эрге-дужаалды кан-чаар хүлээп алган ирги, өг-бүлөгө ол-дугайында черле чугаалашкан-на боор-силер». «Ону Россия Федерациязының-Президентизиниң дужаалы кылдыр ол-хүлээп алган» — деп, угбазы харылаан-чүве. Ол дужаалды бистиң чаңгыс-чер-чурттууус төлөптүг күүседип чоруурун-га канчап чоргаарланмас боор.

Ынчалдыр-ла хөй-ле сагыш дүвү-редип чоруур айтырыгларны чугаа-лажып чоруваста, орук эрткени-даа билдиртпейн барып-тыр. Чону, төрзүн дылы, чер-чурту дээш сагыш-човап чоруур (чорумал) чорук-ки-жилери чаңгыс чер-чурттугларымга-солун-биле харылзаазын үспезин-сүмелеп, кадыкшылды, аас-кежи-ти күзеп, байырлаштым. Хөйүн-ле-чугаалажып келген улус болгай бис, уттундура бергени база-ла бар боор-деп каразып артым ала.

Светлана БАЛЧЫР.

Эргеленчиг, тааланчыг
Эрткен үем сактыышкыны.
Эзеп-херлип чыдыксанчыг
Эргим черим — Сүт-ле-Хөлүм.

ДУРГУННААНЫВЫС

Кызыл-Тайганың бээр ийинче көөрге, алдын-сарыг өңнүг Өле-Адыр, өзеннер-ишти кандыг кончуг чараш өңнүг шарлан-нарлыг чүве ыйнаан. Ол-ла өскөн-төрзүн-черим бойдузунун янзы-бүрү өңнери-чылдың эргип келир дөрт үелеринде мээң-сагыжымда кезээде тааланчыг кылдыр-артып калган. Чашкы үемде болган бир-болушкунну сактып көрейн.

Ол күстү дыка эки сактып арткан мен. Кай-гамчыктыг алдын күс. Аяс, кааң хүннерлиг, сериин арыг агаарлыг күскү хүннер ол үеде-улажып-ла турган. Ынчан бис өөренге-ле, бир ай ажа берген ышкыш-тыр бис. Дуруя-лар бөлдүнчүп алган мурнуу чүкче ужуп-чоруп турар чүве. Октябрь айның 3-4 чаазының-үези. Күскү дүжүт ажаалдазы төнгөн. Картош-ка-даа кастынган. Ынчалза-даа бис картошка-шөлүндөн кастынмайн чыдып калган картош-каларны тып алгаш, ону өрттедип чип азы-эки танырывыс төрелдеривис өглеринге-тараа соктап чип-даа турар бис. Арыгдан-чыжыргана, долаана чыып чиир дээш, черле-тыппазывыс-ла чок.

Ам улгадап, дөгүй бергеш, ынчангы бичии-чылдарда канчап чораанывысты бодаарга, бир талазында чөгенчиг-даа, каттырын-чыг-даа, Ынчан 6 класска өөренип турган-элээди үевисте аалывысче чаныксаарывыс-аажок улус боор бис. Интернатта уругларның-аалынче чаныксаар чылдагааннары янзы-бүрү: аштай бергеш тараа соктап, далган-быжырып, быштак шөйдүрүп алыксаар, ада-иезин-даа сакты бээр, чылыг идик-хеви дээш, чанарын бодай бээр. Дайын соо үе турган. Ол чылдарда интернатка ижер-чиир аш-чем-айтыры берге, шупту нормалыг, эвээш кээр-турган болгаш, аштаарывыс аажок.

Авам, ачамның чаа соктап каан чиксенчиг-өремелиг, арыг чинге-тараазын, күскү шөйгөн-үстүг быштаан бодап кээрге, ындыг эки чүве-чок ышкыш сагындырар. Кижиниң өскөн өө-мыя бо, ырак эвесте ыжы буруңайнып турган-ышкыш. Кезээде чассып доруккан аштыг-чемниг, чылыг өөн бодап кээрге, ол дег эр-гим, эът-сөөкте сиңген, сагышта кезээде уян-кылдыр арткан чүве кайда боор. Өгдө сарыг-шайын хайындырып алган таваар аартап-каап, чугаалажып олурар эргим, ынак ада-иезиниң чассыткан, эргелелдиг, хоюг үнүн, чылыг карактары-биле сенче көргөн көрүжүн-бодап кээрге, чаныксаары дам баар.

Интернат эргелекчизи Монгуш Көк-Хаа, кижизидикчи башкылар Ошарова Мария, Дина Ковалева бистерни дургуннавазын-дээш, улуг, тенек оолдарга кадартып каар. Ол-оолдар үргүлчү терек бажынче үнүп алгаш, харап көрүп турарлар. Ол үениң бир улуг-оглу-Достай-оол үргүлчү терек бажында олурар-чүве. Бис Көкүү эжим-биле аалывыс кады-болгаш, кичээл соонда дургуннап чанарын-дугуржуп алдывыс. Достай-оол көрбээн-аразында, кончуг дүргөн кажаа, херимнер-иштинче ажыталып алгаш, Чара-Аккан суун-кежи-п алгаш, маңажып-ла олур бис. Ак-хемниң кыдыына кээп, оожургап, дыштанып-алыр дээш соовусче көрүп каап тур бис.

— Ой, эжен, дуу кымыл? — деп, Көкүү-эскерип каан. Соовуста узун оол алгы-кыш-кы-биле халып-ла олур.

Ол-дур, Достай-оол. Биске дораан чедер-халып келгеш, сегирип алган, а бис ыглаш-каш олуруптувус. Ооң шыыраа аажок кижини. Бисти бир-бир дыңзыг холдарында так тудуп-алган сөөртүп чоруп-ла олур. Чанннып-чаш-пып-даа чадашкыш, дедир чүткүп, Достай-оолду аксывыс-биле «дузап»-ла чор бис. Чеже боор, ам бодувус кылаштажып чедер-бээр бис дээривиске-даа, бисти так тудуп-алган, шуут салыр хире звес. Бисти ылап-ла-интернат эргелекчизинге азы кижизидикчи-башкыларга хүлээдир мен дээр болду. Ын-чап чорааш бисти интернат эргелекчизинге-хүлээдир берипкен. Эргелекчи бисти кончуп-кончуп сагындырып берип каан. Ол хевээр-күскү дыштанылгага чедир чанмадывыс.

Анзатмаа МОНГУШ.

БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ ТУРАСКААЛЫ

Буян-Бадырғы ноян честем киж. Ооң агайы Күскелдей мээң угбам. Ынчангаш бо ноянга хүндүткелім улуг, тураскаалын база сонургап көрдүм. Чонга өөрүп четтирдим.

Буян-Бадырғының тураскаалы Тываның Национал музейиниң чанында, Ленин кудумчузунда турар. Ынчалза-даа бо тураскаал меңээ таарышпады. Ноянның дурт-сыны күдүгүр, шырайы соок, шириин болгаш «улугзүг» көстүр (Буян-Бадырғы 1921 чылда он тос харлыг аныяк кижиге турган дээрим ол).

Тураскаалда Буян-Бадырғы оң холунда демир-үжүктүг, чавыт сандай кырында бижитинип орар. Шынында ол сандайда эвес, а олбук кырында баскактанып алган олурган болза тааржыр турган. Ол ышкаш тыва езуда оттук, бижек кады чоруур. А ноянның курунда бижек көзүлбес, чүгле оттук бар. Ооң тыва кадыг идиинде «думчук» база чок. Мында эң улуг частырыг — Буян-Бадырғы ноянның тураскаалын Соңгу чүкчө көрүндүр бодал чок олуртканы. Сактырга, ноян бистен хая көрнү берген ышкаш. Ужурунда ону Мурнуу чүкчө олуртур турганы. Тывалар өөнүң эжиин база хүн үнер чүкчө көрүндүр өгүлээр. Чок болза ону музейиниң мурнуу талазында сарлык кырында турар араттың орнунга тургускан болза эки. Мээң бодалым, Буян-Бадырғының тураскаалын аңт кырында олурар кылдыр тургускан болза, оон-даа шын болур ийик.

Чүге дээрге нояннар феодалдыг-даа, ТАР-даа үезинде Тываны эзер кырынга чагырып чорааннар.

Музейиниң чанында оң холунда согуну чок ча тудуп алган турар сарлык кырында арат кижиниң тураскаалы база частырыгы. Ол согунун адыпкан дирик, ооң чазы солагай холунга турар болгу дег. Оон аңгыда тыва кижиге кажан-даа бодунуң азыраан малының кырынга турбас. Мында ол малынга хүндүткел чогуң илереткен. А ону сарлык кырында «бедиктенип» алган турар дээрге, Тыва дагы чурт болгай, чүге бедиктенип турган деп?

Бир эвес Комсомольская кудумчузубиле «Азияның төвүнче» кылаштар болзувуса, оң талавыска чудуруктанып алган «Чагыртпаан араттың» тураскаалына таваржыр бис. Бо репрессияның тураскаалы база утка талазы-биле чегей. Маңаа «чудуруктуң» херээ чок, шош соонда, чудурук чайбас. Арат репрессияга холдарын хүлүдүп-даа алган болза, ооң көрүжү ырактан чоргаар көстүп турар болур ужурулуг.

Кызыл чоогунда «Тос-Булакка» (бо черниң чогуң шын адын «Бүрен-Аксы» дээр) «Кадарчы» деп тураскаал база этнография талазы-биле ооң утказы бодунга дүүшпес. Мында «Кадарчы» чинзелиг бөрт кедип алган турар. Шынында чинзелиг бөрттү кижиге болганы кетпес. Шаанда ону чүгле нояннар база дүжүметтер кедер турган. А феодалдыг үеде адаккы, карачал чон

«калбак бөрт» кедип чорааннар. Мону оон-даа хандыр чугаалаар болза, «Кадарчы» 1883-1885 чылдарның алдан-дургуннарын сагындырар. Азы ол шагда дүжүметтер алдан-дургуннары Улаастайже Бүрен-Аксында «Кадарчы» ышкаш холдарын узун ыяшка шындалап бектеп, а чамдыктарын мойнунга дүңгүр кедиргеш, чедирип турганнар. Американың индейлери база боттарының дайзыннарын ынчаар бектеп, шындалап турган. Черле ынчаш Кызылда «Кадарчы» деп тураскаалды Чадаанадан Сүт-Хөл кожуунче баар орук белдиринге тургускан болза, тааржыр турган. Сүт-Хөл дээрге алдан-дургуннар чурту болгай.

Бир-тээ чугаа тураскаалдар дугайында чоруп турар болганда, маңаа Азияның төвүнде обелиск (бажынче чоорту чингелей берген шиш тураскаал) база хамааржыр. Мээң бодалым, эрги обелиск хевээр турган болза эки. Ол Азия диптиң чүрээ база ол доктаамал быжыг тайбыңны магадылап турган. Амгы чаа обелиск ындыг эвес. Обелискиниң чидиг бажында сыын шиштел каан. Ол каржы, төтчеглекчи чорукту херечилеп турар. Мында үш араатан бөмбүрзекти көдүрүп алган олурар. Ынчалза-даа араатаннар идегел чок. Олар чер кырынга кымче-даа халдап болурлар. А обелискиниң чанында кедергей-даа дайынзырак кадын хаан-биле аңнап, аъттыг халдып олурар. Бурунгу тыва езуда кыс кижиге өлүрер хамаанчок, «күске думчуундан»

безин хан төкпейн чораан. Чүге дизе кижиге чырык черге амыдырал бодарадыр.

Кызылда «Ленин» база «Кызыл партизаннарның» тураскаалдары бусту дүшкен ССРЭ-ниң эрткен төөгүзү-дүр. Ындыг-даа болза «өсүссүрзэн» бо тураскаалдарны Кызыл хоорай чагыргазы ажаа карактап турар. А Токаның тураскаалы келир үе төөгүнүң сүрээзинче үндүр октаптар. Чүге дээрге ол Тывага хей хан төккө.

Адактың соонда Кызылдың мурну чүгүнде «Буян-Бадырғы» аттыг аалчыла бажынының чанында Тываның бир дугаа орус башкыларына тураскаал база частырыгы. Ооң турар чери делгем-даа болза тураскаалдың боду хөлүн эрттир «арган» Ону ырактан көөргө, харын-даа чаржынчы.

Черле ынчаш бистерде тураскаалдардан аңгы «Шын» солун таварыштыр чугаалажыр айтырыгыларывыс-ла хей. Ол дээр «тыва дыл», «тыва езу чанчыл», «тыва хеп», «тыва хүреш» база «тыва кижизидилге-даа» дугайында болгай-ла. Бо талазы биле Культура, Өөредилге яамыларының ТИГИ-ниң, Үндезин тыва культура төвүнү база телевидениениң ажылы чонга көскү болуру күзенич. А үстүнде тураскаалда частырыгыг-даа болза, бистиң эрткен төөгүвүс-түр. Тыва аңаа хей акаш-төгери чарыгдан. Ынчангаш бистер ону камнаар ужурулуг бис. Ол келир салгалга база артык каар.

Даш-оол КАРА-САЛ (Хомушкун Кызыл хоорай).

БАЛЫКТЫ ЧЕМГЕ АРБЫНЫ-БИЛЕ АЖЫГЛААЛЫҢАР

Кижиниң шын чемненири — быжыг кадыкшылдың кол үндезини, узун назылаарының магадылалы.

Эң-не ажыктыг, амданныг чемниң бирээзи балыктан кылган аш-чем. Ылаңгыя океан, далайың балык аймаа кижиниң кадыкшылыңа кончуг ажыктыг дээрзин бурунгу шагдан тура бижип, айтып келген. Ооң уламындан неделяда балык чиир хүн тургузары чаңчыл апарганы таварылга эвес.

Тываның девискээринде улуг-биче сес муң ажыг хемнер, 6700 хөлдер бар. Специалистерниң айтып турары-биле алырга, ында 37 янзы хевирниң балыктары бар. Данзыда кирген 37 балыктарының иштинден лещ, пелядь, карп, ряпушка болгаш омулду өске черлерден эккеп салган. А Сибирь стерляды Улуг-Хем куду ужар адаанга черле турган. Тожунуң ак-балыының хемчээли 3 кил чеде бээр, ооң адын орустап сик дээр. А өске кожууннарда ак-балык, бичии безерек елец, кадыргы, шортан, сөөк-балык, мезил, үстүг-байлаң, салдыг-байлаң, ыт-мезил, чылан-байлаң, шереш деп балыктарны шаандан тура кижилер тудуп чип чораан.

Тываларның аксының кежи — делегейниң база бир эң улуг хемнериниң бирээзи күчүлүг Улуг-Хем Тыва чуртунга чаят-тынгаш, агып баткан. Бистиң улуг-биче хемнеривис шупту арыг, кымыскай, эремиггейлерден эгелээш, кижилерге чедир шуптувус аас-кежиктиг, кадык, сергек болур ужурулуг бис!

Балык эьдинде тускай «полиненасыщенные жирные кислоты», омега-3, омега-6 деп үстен эгелээш йод, бром, молибден, кобальт, цинк, железо, сера, фтор, медь дээш, өске-даа минералдыг бүдүмелдер бар. Фосфор деп эң-не ажыктыг бүдүмел чүгле балыкта. А, Д витаминнер кижиниң сөөк-даян быжыктырынынга кончуг чугула болгаш өске-даа ажыктыг талалары бар.

Бир эвес балыктан кылган чемнерни, ылаңгыя далай, океандан туткан балык аймаан үргүлчү

чип турар болза, кижиниң мага-бодун быжыктырар, хан-дамыр системазында холестерини азы борбакташкан чагны, ханның дестелир чоруун эвээжидер, ниитизи-биле хан-дамыр системазын быжыктырар, нерв системазын камгалаарыга ажыктыг. Балыктың составында фосфор нерв системазының ажылын экижидип, кижини ажилдаар турасорук кириер, карактын, боосттаа безиниң байдалын экижидер, ооң уламындан йод чедишпестээр аарыглар эвээжээр. Ол организмге дүрген хайнып болбаазыраар болгаш артык кил-биле демисе-жиринге ажыктыг. Балыктан амгы үеде инсулин, панкреатин, комполон дээш, оон-даа хей эмнерни кылып бүдүрүп турар.

Бистиң республиканың Кадык камгал яамызының информация-аналитика төвүнүн дыңнады-биле алырга, 2015 чылда ниитизи-биле эмнелге четкилеринге ижин-шөйүндү, боосттаа безиниң ыжыы, чигир аараан база семис аарыг 20248 кижилер бүрүттеттинген. Балыктан кылган аш-чемни делегейниң чоннары хөйү-биле ажыглап турар. Чижээлээрге, англи чон бир чылда 1 кижиге онааштыр 25 кил, Японияда — 75 кил, Исландияда мырындай 100 кил, а Россияда — 15 кил балыктан кылган аш-чемни чип турар. Тываның статистика албанының дыңнады-биле алырга, бир кижиге чүгле 8,3 кил балык онаажыр. Ол кончуг эвээш.

Тывалар чуртунуң балыын шагдан бээр тудуп, четтирип келген. VI-VIII вектерниң Түрк каганат үезинде Тывага амгы Тожу девискээринге чурттап турган дубо аймактар дугайында ол үениң кыдат бижимелдеринде мынчаар демделгезин: сиген чадырларлыг, мал-даа, чер-даа ажылы чок. Ында хей ай бар, олар ону каскаш, кадык хайындырар, балык, куш, аң туткаш, чем кылып чиир. Тыва тоолдарның маадырлары хаая эвес балыктаан тургулаар, а Балыкчы Багай-оол хей тоолдарның эрес, тывынгыр, бергелерге торулбас

маадыры болгай.

Тываларның балыктаарының дугайында орус эртемденнер база бижигилзэн. Шор сөөктүг И. Штыгашев 1913 чылда Бай-Тайганың Кара-Хөлге тывалар хылдан кылган четки-биле балыктап турарын бижзэн. Дараа-зында чылда Г. Грумм-Гржимайло тываларның балыктаар аргаларын болгаш херекселдерин санап бижзэн. Тываларның балыктаар аргалары чырыткылап балыктаар, аът хылындан аргаан четки-биле тудар, тыртпалаар, серээлээр, дузактаар турган.

Аңгы-аңгы кожууннарның чонунуң балык эьдинге хөөнү база ылгалдыг. Тожуда тараа үнмес, шээр мал азыраттынмас болганда, чоннуң кол амыдырап келген чеминиң бирээзи — балык. Өске кожууннарда балыкты колдуунда ында-хаая тудуп чиир, олче улуг сунду чок турган. Мооң ужурундан Тывага шаанда балык аажок хөй-даа болза, ону болбаазырадып чири неперевзэн. А харын-даа балыктан азааргаар, суг курту дээр улус база турган.

Тывалар балыкты колдуундала сугга хайындырып чиир. «Мону мүннээш, сөөгүн силгип каапкаш, эьдин өремеге хайындырыптары-выска четчир ол-ла» деп турар. Кунгуртугунуң шынаа чону чаа туткан, чылымын, казырын аштавайн хайындырган шортандан эң эки балык мүнү үнер дээр. Ону думаалаанда, шылап, чилчии үзүлгенде, мага-бот сулараанда, ылаңгыя чаш уругларга кемдеп бертингенде ижиртир.

Шиштэн база көс чок, изиг хүлге хөөп чиирге, балык кончуг амданныг, чаагай. Тожу чонунуң боржа деп адаар көске өрттөткеш, чымчак эьдин ааржы дег чадып кургаткаш, чиир чеми бар, ылаңгыя шереш деп балыктан кылырга тулган. Кажан Азас хөлге алаң-тос чечектелип эгелзэн үеде Тожу болгаш Кунгуртуг чонунуң онза чеми чайманы кылыр үези келгени ол деп санаар. Чайманы балыктың эьдин ижин-хырны-биле катый кылыр. Шаандакы тывалар балык хырбазын база кылып билер

чораан. Бо дугайында тоолдарда база Г. Гржимайлоңуң ажылында база айткан.

Балыктан кылган аш-чемниң чаңгыс-ла четпес чүүлү ону хөй чиирге, кижиге эригип, хөңнүңге дээптери, ынчангаш балыкты неделяда бир, ийи хүн чиирге, ажырбас. Омега 3, омега 6 үстер бар болганындан балык кончуг дүрген үрелинчел чемге хамааржыр. Ынчангаш балык эьдин бүдүңге садып алыры күзенич. Ооң чыды чаагай, шала балар-зыг, бир эвес салаа-биле базар болза, тырың, дыгый болгаш карактары кара өңнүг, кылагар болур (бораңгай карактар үр шыгжаанының демдээ), а бир эвес себелгей, үлдүргей болур болза, үрелип турарының демдээ болур.

Дузап каан балыкты садып ап тургаш, бир-ле дугаарында кежинде, өөзүнде сарыг өң, дат дуй алы берген болза, ол шынары баксыраан, куду сорттуң чеми деп санаттынар. А бир эвес ол дат кеш иштинден ханылап, дургаар дуй алкан болза, ындыг балыкты чемге ажыглаары хоруглуг.

Балык консервазындан кылган чем база ажыктыг, чиирге чаагай, ындыг-даа болза, балык консервазындан кылган чемни садып алырда, бир-ле дугаарында ооң шынарын эки хынап көөрү чугула. Чижээлээрге, демир консерваның кырында үш одуруг саннар бижзэн болур. Ооң бирги одуруунда үндүрген ай-хүнүн айткан, ийи дугаарында — бараанның янзызы ону сан азы үжүк-биле демделеп каан болур, үшкү одуругда «Р»-деп үжүк айтып каан турар. Бо демдектерни сактып чорза эки. Балык консервазын кургаг 0-5 градус черге шыгжаары үш чылдан эртпес. Консерваның үрелип эгелзэнин «бомбаж» азы достайып хөөп үнүп келгенинден билип алыр. Ындыг консервалардан кижилер хораннанып болур. Ол болза, ботулизм деп кончуг айыылдыг аарыг-дыр. Чем чиген соонда, 6-18 шак иштинде хенертен карактын көөрү баксырап, бүлүрертир көөр апаар, хамык чүүлдер ийи кылдыр көстүр,

тыныжы баксырап, чем ажырып шыдавас, боскунда бир чүве чыдыпкан ышкаш сагындырар болгаш чоорту нерв системазы баксырап, тыныш органны билинместеп, өлүмге чедирип болур.

Оон аңгыда балыктың эьдин дамчыштыр янзы-бүрү халдавырлыг аарыглар тарап болур. Оларның чижээнге Тывада база тыптып турар дифиллоботриоз аарыы хамааржыр. Шаанда бо аарыг бистиң балык-байлаңывыска турбаан, Саян-Шушенск далайы тургустунганындан бээр тыптып эгелзэн. Тывада санитар-эпидемиологтук төптүң дыңнады-биле алырга, бо аарыг-биле 2015 чылда 6 кижиге аараан. А описторхоз деп база балык эьдин таварыштыр халдаар аарыг-биле 22 кижиге аараан. Оон чылдагааны — балыкты чедир быжырып, хайындырбайн турганында. Ында маңгысталчак паразиттер кижиниң организмине турумчуп, хөй-хөй чылдар иштинде билдиртпейн кижиниң мага-бодунга хора чедирип болур база бир берге аарыгларның бирээзи.

Ынчангаш балыктан кылган аш-чемни чүгле чаазы-биле ажыглаары кончуг чугула. Тываның Чазаа амгы үеде кадык чорукту күштелдирер, кижиниң чаагай чоруун бедидер дугайында 2016-2018 чылдарда кылып чорудар тускай төлөвилелдиг дужаалды үндүрген. Ында көрдүнген хемчеглерде, бичии чаштар болгаш школа назылыг ортума өөредилге черлеринге база өске-даа амы-хууда чем кылыр четкилерге тускай балыктан кылган чем кылыр хүннер көрдүнерин айткан.

Балык кижиниң организмине кончуг ажыктыг чем, ону чаагаарайн үргүлчү чип турары, ылаңгыя бичии чаштарга берип, балыкка чаңчыктылары кижиге бүрүзүнүң хүлээлгези.

Наталья ООРЖАК, Кадык камгалал яамызының медицина, социал айтырыглар болгаш удуртулга талазы-биле эртем-шинчилел институтунун килдис эргелекчизи.

СПОРТТУҢ БОЛГАШ НАЙЫРАЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Танды кожуунун Кызыл-Арыг
суу сөөлгү чылдарда сайырап
ары каракка көскү. Эрзин-Тес
ары оруктун кыдыында но-
арга-эзимге бүргеткен би-
сууржугаш улгадай, бажың
гаттың езулуг-ла чаашкын
анда мөөгүлөр дег, көүдөп
арын кижэ эрткен санында
арер.

Бо бичи сууржугашта узун
гулуг черлерниң бирээзи —
Кызыл-Арыгның школа-интернады.
Хөл кожуунун Суг-Аксинга 1961
да тургустунган школаны 1967
да Кызыл-Арыгке көжүргөн. Ук
школа-интернатка ол үелерде чүгө
дынының байдалы кызыгаарлаттын.
уругланы өөредип турган болза,
14 чылдан тура өскүс болгаш ада-
нының хайгааралын чидирген уруг-
ны база немей алган. Бо хүнде
у республикадан келген 110 уругну
башкы, 23 кижизидикчи башкы
гааралга ап, өөредип, кижизидип
ар. Бо школаның өске школа-
дан ылгалы — кадынының бай-
ды кызыгаарлаттынган уругларга
редилге программазын чиигеткен
ирде, колдуунда күш-ажылга
редип, кижизидип турар. Кыс уруг-
ны бажың ажилыга, ус-шевер
аларга, аш-чем кылырынга, а
дарны күш-ажылга, чазанырын-
гелээш, улуг класстарга тудуг-

база бильярдтаар, шыдыраалаар
өрээлдер бар. Ук интернатта 20 ажыг
чыл ажилдаан кижизидикчи башкы
Саяна Мижит-ооловна Тортуй-оол
уругланың аажы-чаңы кандыг-
даа улус барын, ылаңгыя өскүс
уругланың чаңы уян боор дээрзин
чугаалады.

2003 чылдан бээр май
25-те, өөредилге чылы
төнүп турда, кадынының бай-
далы кызыгаарлыг уруглар
өөренир школалар болгаш
школа-интернаттарның
спартакиадазын эрттирери
чаңыл болган. Бо спарта-
киаданы 14 чыл бурунгаар
өөредилге адырының хоо-
чуну, школа-интернаттың
хүндүлүг башкызы Кла-
ра Ивановна Комбунун
эгелээшкини-биле эртти-
рип эгелээн. Республи-
када кадынының байда-
лы кызыгаарлыг уруглар
өөренир школаларга
Хөндергейниң, Элегес-
Аксының, Чербиниң,
Кызыл-Арыгның, Ак-Дову-
рактың, Кызылдың №10
школалары хамааржыр. Бо
школаларның башкылары,

Ийи хүн үргүлчүлзэн спартакиа-
дага уруглар: чадаг чарыш, шашки,
шыдыраа, футбол, теннис, спринт,
баскетбол, хүреш маргылдааларын-
га күжүн шенешкеннер. Маргылдаа
үзүнде школа-интернаттың фельд-
шери Саяна Дугаровна Байкара
уругланың кадынының байдалын
хайгааралга ап, бирги дуза чеди-
ринге беленин көргүскен. Шашки,
шыдыраа маргылдаазын школа-
интернаттың кижизидикчи башкызы
Иван Куштаарапович Ондар биле ук
школада 20 чыл стажтыг эге класстар
башкызы Маадыр Малай-оолович
Сарыглар башкарып эрттиргеннер.

Башкылар чадаг чарышка, чик
атлетикага, дартска база тир ада-
рынга мөөрейлешкен. Бо чылын
немешкен чаа оюннар дартс биле
тир адарыга башкылар улуг хандык-
шылдыг, хей-аъттыг киришкеннер.
Ийи хүн үргүлчүлзэн маргыл-
дааның түңнелинде командалар
аразынга бирги черни Кызыл-
Арыг школа-интернады, ийигизин
Республиканың дыңнаары кош-
как уругланың школа-интернады,
үшкүзүн Кызылдың №10 школазы
алган.

Хүрешке Республиканың дың-
наары кошкак уругланың школа-
интернадының өөреникчизи Юлиан
Монгуш тирилзэн. «Тирилтеже
чүткүл» номинациязынга Кызылдың
№10 школазындан Күден Баазан-
Доржу, «Чараш арга дээш» Кызыл-
Арыгдан Чиңгис Чагар-оол төлөп-
тиг болган.

Уран чүүл көргүзүүнге Кызыл-
Арыг школа-интернадының салым-
чаянныгы Айдың Дажи, Начын
Ооржак, Белек Сарыглар тергидзэн.
Эр башкылар аразындан Айдың
Орлан-оолович Сарыг-оол, Аржаан
Александрович Ооржак, Салават
Алдын-оолович Куулар чик атле-
тикага кашпагайын көргүскеннер.
Кыс башкылардан Алена Артыковна
Монгушту, Ай-кыс Мергеновна Да-
пый-оолду айтып болур.

Аалчыларын изиг сүттүг шайы,
амданныг аш-чеми-биле чылыг,
чымчак уткуп-хүлээп алган Кы-
зыл-Арыг школа-интернадының
эп-найыралдыг, демниг коллектив
интернаттың директору Марина
Владимировна Мөңгениң, өөредилге
талазы-биле оралакчызы Анай-
Хаак Калдар-ооловнаның, школа-
интернаттың тургузукчуларының би-
рээзи хоочун башкы Клара Ивановна
Комбунун удуртулганы-биле бо чылгы
спартакиада эки эрткен деп түңнээн.
Алдынай СОЯН.

Үүлгедиг болгаш яла

ЧОГУУР ТҮҢНЭЛ ҮНДҮРБЭЭНИ ДЭЭШ

Автомобильди база катап эзирик мунган чолаачы-
ның хосталгазын казып шииткен.

Эптеширилге судунун Барыин-Хемчик кожуунда суд
участогу Тэмиз Салчак деп хамаатыны РФ-тиң КК-зиниң
264.1 чүүлүндө көрдүнгөн кеземче херзэн үүлгеткен деп
санаан. Ол дээрже транспорт херекселин эзирик башкарып
чорааны дээш, административтиг харысалгага онаажып
чораан кижиниң автомобильди база катап эзирик башкарып
чорааны дээш, хемчег хүлээдир чүүл-дүр.

Тэмиз Салчак мунунда аар кем-херек үүлгедиишкинин
кылганы дээш, шииттирип чораан кижэ-дир. Оон аңгыда
автомобильди эзирик башкарып чорааны дээш, 10 хонук
дүргүзүндө административтиг хоругдалга база олурган.
Оон чогуур түңнел үндүрбээнинден 2015 чылдың сентябрь
14-те транспорт херекселин башкараар эргениң шыңзылга-
зы чок хирезинде Ак-Довурак хоорайга машинаны эзирик
башкарып чорааш, полиция ажилдакчыларына туттурган.

Суд Салчактың хосталгазын 9 айда казып шииткен.
Шииткелди шыңгыы чурумнуг эдип чазаар колонияга эрт-
тирер. Оон аңгыда оон автомобиль башкараар эргезин ийи
чыл хуусаада казан.

Шииткел күштүг болуп кирген.

Антон НАКОНЕЧНЫЙ,
Барыин-Хемчик кожуунун прокурору.

ОЛ ЧЕРИНГЕ-ЛЕ...

Машинаның чоруурунун дүргенин айтыкан чурумну
хажыткан чолаачы чадаг кижэ кырынче халды берген.

Бо чылдың февраль 6-да Алексей Тожу деп хамааты
Кызыл хоорайның Магистральная кудумчузу-биле чөөн та-
лаже машиназын башкарып чоруп орган. Ол «хөлгезиниң»
дүргенин шакта 80-90 километр чедирип, РФ-тиң Орук
шимчээшкин дүрүмүн хажыткан. Ында чурттакчылыг
черниң девискээринге дүрген чоруурун кызыгаарлаан
дээрзин айтыкан.

Целинная кудумчузунда №3 бажыңның чанында ку-
думчу кежер орукче чоокшулап келгеш, А.Тожу херээжен
кижиниң кудумчу кежи бар чыдарын көргөн. Айыыл тургус-
тунуп келириниң байдалы тургустунуп келзе-даа, чолаачы
ону херекке албайн, чүгө үн медээзин бергеш, чүгө ынчан
тормозун теп, чадаг кижини ояры-биле оң талаже ээпкен.
Ынчалза-даа оон далаш чоруу халапка чедирген: маши-
назы чадаг чораан херээжен кижини таварыпкан, алган
кемдээшкиннериниң уржуундан ол черинге амызындан
чарылган.

Ол дээш Алексей Тожуну суд РФ-тиң КК-зиниң 264
чүүлүнүн 3 кезээ-биле (автомобиль башкарып чораан
кижиниң орук шимчээшкининиң дүрүмнерин хажытканын-
дан кижини оваарымча чогу-биле өлүмгө чедиргени) ийи
чылда хосталгазын казып, шөлүгө колониязынга херзэн
эрттирер кылдыр шииткен. Оон аңгыда чолаачыдан суд
моральдыг когарал дээш 500 муң рубльди, материалдыг
чарыгдал дээш 14 муң 389 рубльди, а ол ышкаш төлээ
кижиниң чедирген ачы-дузазы дээш 30 муң рубльди тыртар
деп шиитпирни үндүргөн.

Сайлык ЯМБИЛЬ,
Кызыл хоорайның прокурорунун оралакчызы.

КАТТЫШКАШ, 17 ЧЫЛДЫ АЛГАН

Наркотиктер аймаан хоойлуга чөрүштүр садып-саа-
рып турганы дээш хосталгазын казып шииттирген үш
анияк кижиниң херек эрттирер хуусаазы каттышкаш,
17 чыл болган.

Моон мунунда дыңнатканы-биле Россияның ФСБ-
зиниң Тыва Республикада эргелелиниң ажилдакчылары
оперативтиг истелге хемчеглериниң үзүнде Тывага кел-
ген Красноярск крайның чурттакчызы 25 харлыг Николай
Литвиненконун хөлөзилеп чурттап орган бажыңындан
0,5 кг хире гашишти хавырган. Ынчан Н.Литвиненконун
наркотиктерин саарып турган Тыва Республиканың чурт-
такчылары Сенгин Ондар болгаш Сыын-оол Чолдак-оол
тодараттырган.

Россияның ФСБ-зиниң Тыва Республикада эргелелиниң
истелге кезээ-биле хоойлуга удур наркотиктиг бүдүмелдер
садып-саарып турган үш кижиге хамаарыштыр РФ-тиң КК-
зиниң 228 чүүлүнүн 2 кеззэн болгаш 228.1 чүүлүнүн 3, 4
кезектерин езугаар 4 кеземче херзэн оттургаш, истелгени
чоруткан.

Наркотиктиг бүдүмелдер аймаан хоойлуга удур садып
ап болгаш садып-саарганы дээш, үш хамаатыны Тыва
Республиканың Кызылдың хоорай суду болгаш Дээди суду-
биле буруулуг деп санааш шииткен:

- Н.В. Литвиненкону 3 чыл 6 айга, ол хуусааны ниити
чурумнуг эдип чазаар колонияга эрттирер;

- С.А. Ондарны 7 чылга хосталгазын казып шииткен,
шыңгыы чурумнуг эдип чазаар колонияга эрттирер;

- С.А. Чолдак-оолду 6 чыл 6 айга, шыңгыы чурумнуг эдип
чазаар колонияга эрттирер.

Шииткелдер хоойлу езугаар күш кирген.

ФСБ-ниң Тыва Республикада
эргелелиниң парлалга албаны.

верлел ажилдарын безин өөредип
ары онзагай. Уругларның хостуг
инде кылган чогаадыкчы ажилда-
н коридорунун ханаларын дургаар
ылап каан. Ол тывызыксыг, чараш
ылдар, чуруктар өөреникчилерниң
ым-чаянныын көргүзүп турар.
оланың доозукчулары чазанырын-
болгаш дааранырынга шылгалда-
ны эртип, бышкан билигнниң атте-
дын холунга ап, улаштыр ортумак
едилге черлеринче дужаап кирип,
енип турарлар.

Чайгы дыштанылга үзүнде
кунун Ийде арга ишинде сана-
луг школа-интернадының бааза-
да чайгы лагерьге уругларның
дыын быжыктылары база эки
чыл. Школа-интернаттың дузалал
ыл-агыында 30 баш инекти, 372
кү, хойну тудуп турар.

Школа-интернаттың улуг де-
жээринде уругларның чурттаар
ин-савазы, эге класстар, улуг
клар-школалары, столовая, хеп-
р чер, чунар-бажың, медпункт,
министрация бажыңы, музей,
футбол, баскетбол, волейбол ойнаар
лдер бар. Уругларның чурттаар
ин-савазының ишти чырык, чылыг,
өрээлде-ле 4-5 уругга чурттаар
рымчалыг байдалды тургускан.
стуг үелеринде дыштаныр чым-
эт-септиг, телевизорлуг зал

сургуулдары чыл санында спартакиа-
дага кээп кирип турарлар.

Бо чылгы XIV республика чер-
гелиг спартакиаданы Тываның
аалчыларынга хүндүткел чылынга
база Ада-чурттуң Улуг дайынының
маадырлары Шумов алышкыларга
тураскаадып эрттирген. Бо спорт-
чу хемчегни Кызыл-Арыг школа-
интернадының администрациязы,
ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем
база Аныяктар херектериниң болгаш
спорт талазы-биле яамыларның
демниг ажылы-биле организастап
эрттирген.

Спартакиадага Кызылдың №10
школазының болгаш Республиканың
дыңнаары кошкак уругларның база
Кызыл-Арыгның школа-интер-
наттарының спортчулары киришкен.
Чижээлээрге, Кызыл-Арыг школа-
интернадының командазының капи-
таны, футболчу, ыраажы, хаакчы, ко-
жуун чергелиг чик атлетика, хүреш
маргылдааларының тиелекчизи
Белек Сарыгларны, Кызылдың №10
школазының өөреникчизи Сүт-Хөлге
хүрештиң тиелекчизи Ростислав Ма-
ховикти, Республиканың дыңнаары
кошкак уруглар школа-интернадының
сургуулу Минусинск хоорайга болган
футбол маргылдаазынга 1-ги черни,
футбол маргылдаазынга 2-ги черни алган
Шораан Монгушту адап болур.

ХООЧУНГА СОЛУНДАН ЧАГЫДЫП БЕР

Республиканың төөгүлүг солуннары «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда «Хоочунга солундан чагыдып бер» деп акция эгелзэн. Аңаа Тываның чаагай сеткилдиг кижилер, ол ышкаш бүдүн-бүдүн организациялар киржи болур.

Силер Ада-чурттуң хоочуннарынга, организацияларның хоочун улузунга азы пенсионерлерге, күш-ажылдың хоочуннарынга, кадының байдалы кызыгаарлыг кижилерге, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге

— дуза херек кижилерге белек кылдыр солунну чагыдып берип болур силер.

«Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннар, «Тува 24» телеканал Силерниң дугайыңарда база солун чагыдып бергениңер хоочуннар дугайында чонга чарлап дыңнадыр. Акция 2016 чылдың июль 1-ге — чагыдылга кампаниязының төнчүзүңге чедир үргүлчүлээр. Айтырыг салыр телефоннар: 3-36-09, 2-30-69.

Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

МЕГЕ МАРКА ЧЫПШЫРГАН

Тыва Республиканың Ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш хайгаараар талазы-биле албанның ажылдакчылары Бай-Тайга кожунуңуң специалистери болгаш полиция ажылдакчылары-биле кады хыналда чоруткан.

Ол хыналда үезинде меге акциз маркалары чыпшырган эзиртир суксун аймаан садып турарының фактыларын илереткен. Рейд хемчеглериниң үезинде Тээли суурда Пушкин переулогунда турар магазиннерниң бирээзинден мегелеп кылган федералдыг акциз маркалары чыпшырганы илдең көстүп турар эзиртир суксун садып турарын тодаратканнар. Оон спирт холумактыг 45 литр эзиртир суксунну хавырган. Ол-ла суурда Хертек Ширин-оол аттыг кудумчуда садыг точкаларының бирээзи база ыңдыг арага садып турар болган. Ол магазинниң девискээринден спирт холумактыг 320 литр суук

чүлдү тыпкан болгаш хавырган.

Бараан демдээн хоойлуга чөрүштүр ажылгааны болгаш эзиртир суксун садарының чурумун хажытканы дээш, үстүнде адаттыгган магазиннерниң эзлеринге торгаал хевирлиг административтиг хемчег хүлээдир. Акциз маркаларын болгаш спирт холумактыг суук чүлдү экспертиже чоруткан.

2016 чылдың баштайгы 4 айларының дургузунда этил спиртин, эзиртир болгаш спирт холумактыг суук чүлдүр сада-рының чурумун хажытканы дээш, 55 хуу сайгарлыкчыны административтиг харыскалгага онааган. Хостуг садарын хораан азы кызыгаарлаан бараанны (өске-даа чүлдүр) хоойлуга чөрүштүр сатканы дээш 842 протоколду тургускан. Хоойлуга чөрүшкек ыңдыг чүлдүр болдурган садыг точкаларының эзлеринге болгаш садыгжыларынга хамаарыштыр протокол тургускаш, улуг хемчээлдиг акшага торгаар. Юридиктиг

черлерге хамаарыштыр торгаал 500 муң рубль чеде бээр.

Суррогат эзиртир суксунну хоойлуга чөрүштүр сатканының болгаш спирт аймаан чөлшээрел чок сайгарганының дугайында дыңнадыгы Тыва Республиканың Чазааның 2-12-94 деп «изиг шугум» телефонунче база «Арага ишпес Тыва» (orontuva.ru) деп курлавырже кириерин сагындырып тур бис. Ол албан черлери эзиртир суксунну садарының дүрүмүн хажыдып турарларын илередиринге улуг дузаны эрге-хоойлу камгалаар органнарда болгаш республиканың эрге-чагыргаларына көргүзүп турар.

Бүзүрел телефонунуң болгаш ол курлавырның медээлерин ачытканының ачызында эзиртир суксунну болгаш суррогат аймаан хоойлуга чөрүштүр садып турар садыгларны хагган. Чон-биле дорт харылзаа тударын организаастаар даалганы Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол берген.

Бистиң корр.

ИЕ КАПИТАЛЫН — КАДЫКШЫЛЫН ЭКИЖИДЕРИНГЕ

Бо чылын ие капиталының ажылгалынче кириген өскерилгелер езуугаар ону инвалид уругларны ниитилелге социал чаңчыктырар, кадыкшыл байдалын экижидер сорулга-биле янзы-бүрү дериг-херекселдер садып алырынче чорудуп болур апарган. Мындыг тава-рылгада уругнуң 3 харлаарын манаары албан эвес.

РФ-тиң Чазааның 2016 чылдың апрель 30-де 831-р дугаарлыг доктаалында инвалид уругларның социал чаңчыктырылганын чорударына янзы-бүрү барааннар болгаш ачы-дузаның даңзызы биле чурумун бадылаан. Ынчангаш оларның өртээнче үндүрген чарыгдалдарның орнун ие капиталының акшазы-биле (азы кезин-биле) дуглап болурун айткан.

Уругнуң кадыкшылын экижидеринче ие капиталының акшазын чорударда, элзэн каш негелделерни сагыры чугула. Чүнү-даа мурнай, инвалид уругну хынап турган специалист эмчилерниң тургусканы кадыкшылын экижидериниң тускай программасы (ИПР) херек. Ийги негелде — инвалид уругнуң ка-

дыкшылын экижидеринге херек чүүлдер 47 бараандан болгаш бир ачы-дузадан тургустунган даңзыже кирген турар ужурлуг. Ол дээрже:

- тренажерлар
- тускай аяк-сава болгаш чем
- чир херекселдер
- чугаалажырынга херектиг чүүлдер
- аргыжарының херекселдери
- спортчу эт-херексел
- номчуп бээр кижиниң ачы-дузасы

ЧУГУЛА! Пенсия фондузу ие капиталының акшазын чүгле барааннар болгаш ачы-дузаны садып алган чарыгдалдарның орнун дуглаарынче шилчидер.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ! Ие капиталының акшазы-биле эмчи дузаны база ол ышкаш федералдыг бюджеттен акшаландырып турар «Россия Федерациясында инвалидтерниң социал камгалаалының дугайында» Федералдыг хоойлуда айттыгган техниктиг херекселдерге, кадыкшылын быжыктырган хемчеглерге чарыгдан акша-хөреңгиниң орнун тургузуп бербес.

Чөлшээрп каан барааннарны садып алганын тускай керээ, чек-

тер азы болза ыңдыг бараанны садып алганын барымдаалаан документилер-биле шынзыдар. Барааннарны садып алганын Россия Федерацияның субъект-изинде социал адырда күсекчи эрге-чагырганың төлээлекчи органының хыналда актызы-биле бадыткаар.

Инвалид уругга ачы-дуза чедиргенин керээ-биле шынзыдар. Хоойлуда көрдүнген чурум езуугаар керээни организация азы болза хуу сайгарлыкчы-биле чарып ап болур.

Билдиришкенин чөптүг деп көргөн болза, ие капиталының акша-хөреңгизин сертификат ээзиниң агар санынче билдиришкенин кириген хүнүнден эгелеп ийи айдан орайтатпайн шилчидер.

Инвалид уругларны ниитилелче социал кириштирилгезин база чаңчыктырылганын чорудар сорулгалыг барааннар болгаш ачы-дузаның долу даңзызын болгаш чурумун Пенсия фондузунуң сайтында (pfr.ru) «Хамаатыларга» — «Ие (өг-бүлө) капиталының алыкчыларына» деп бөлүктө айткан.

Юлия МАНЧЫН-ООЛ.

Вашу рекламу прочтет вся Тува на страницах газеты «ШЫН». «ШЫН» — газета, которая распространяется по всей территории республики. Т: 2-18-10.

Профессионал өөредилгениң «ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс комбинатының автошколазы

«В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачыларын өөредириниң чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ!!!» деп акцияны чарлаан. Сээ 7 хуу алырыңа эргежок чугула чүүл — чолаачылар эргени шынзылганы негеттинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент биледи көргүс) — 1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредир-биле чыылда докта мал чоруп турар:

- «А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ» категорияларны чолаачылары;

- айыылдыг чүүктер сөөртүр чолаачыларны (ДОПОГ);

- пассажирлер аргыштырарының талазы-биле орук шим чээшкениниң дүрүмнериниң техминимуму;

- бүгү хевирлерниң чолаачыларының стажировказы;

- удуртукчуларга болгаш өрттүң айыыл чок чоруу дээш харыскалгалыг кижилерге ыяап өөренир өрт-техниктиг минимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң графиги өскертир арга бар, өөренип турар кижилерге бүрүзүңге онзагай кичээлдер.

Айтырыг салыр телефоннар:

(39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555, Полевая кудумчузу, 120

Долгаңар, келиңер, автошколаның дуржулгалыг башкыларына өөрениңер, бедик мергежилдиг болуп, оруктарга чоргаа чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-

ТР-ниң Өөредилге адырынга хайгаарал албаны тывыска

Төлөвирлиг үндезинге парлаа

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации Тонгурбан Анай Валентиновны о предоставлении земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения на праве аренды, для крестьянского (фермерского) хозяйства, с общей площадью 110000,0 кв.м., кадастровым номером 17:11:0000000:120, расположенного по адресу (имеющиеся ориентиры): Республика Тыва, Тоджинский район, местечко «Хува-Чар». В рамках действующего законодательства в течении 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Ведущий специалист по ЗО и архитектуре Ондар Ш.Е.

НОВАЯ МЕБЕЛЬ ПО 1000 РУБЛЕЙ

столы, прихожие, комоды...

Звони 8-903-077-74-74.

Реклама

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,

Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 31517190004490

Төлөвирлиг үндезинге парлаа

МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ ТУРАСКААЛДАР

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелдерни чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.

Хем ол чары, Саянский переулок, 23.

Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин түр күседип турар Н.С. ЭРГЕП

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалаал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлап килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 4713. Номерни парлагаче дужаганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счёт № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республиканың талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкчээ Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыгган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыгган саннарны болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.